

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Abdullayev Vüqar Cəfər oğlu

“Müasir dövrdə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili və onun
təkmilləşdirilməsi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma: İstehsal sferasında Mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof . Namazova C.B.

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dos. Daşdəmirov Ə.İ.

Kafedra müdiri

Prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BİZNES FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....	7
1.1. Biznes fəaliyyətinin formalaşmasının təşkilinin normativ hüquqi Bazası.....	7
1.2. Kiçik biznesin formalaşmasında və inkişafında özəlləşdirmənin rolun.....	21
II FƏSİL. KİÇİK BİZNESİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ.....	36
2.1. Audit fəaliyyəti və onun həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri.....	36
2.2. İnnovasiya sahibkarlığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələri.....	46
2.3. Biznes fəaliyyətinin əsas növü kimi lizinqin xüsusiyyətləri.....	59
III FƏSİL. KİÇİK BİZNESİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏHLİLİ.....	74
3.1. İntestisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin forma və üsulları... 74	
3.2. Dövlət büdcəsi vəsaitləri və investisiya fondu hesabına biznes fəaliyyətinə kreditlərin verilməsinin təhlili.....	78
3.3. Biznes fəaliyyətində investisiya qoyuluşlarının maliyyələş- dirilməsinin iqtisadi təhlili	87
3.4. Biznes fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələrin maliyyələşmə mənbələrinin təhlili və təkmilləşdirilməsi.....	97
NƏTİCƏ	118
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	122

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa vuran ölkəmizdə çox növlü mülkiyyət formalarının fəaliyyət göstərdiyi bir şəraitdə iqtisadi artımın təmin olunmasında innovasiyalı iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi də vacib şərt kimi qarşıya qoyulur. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində iqtisadi artımın bərabər iştirakının nəticəsi əks olunduğundan onun yeni və mütərəqqi texniki tərəqqiyə və səmərəli təşkilati prinsiplərə əsaslanan innovasiya prosesinin həyata keçirilməsi zəruriləşir.

Bazar iqtisadiyyatı yolu ilə inkişaf edən dövlətimizdə dövlət-sahibkarlıq münasibətlərinin ayrıca təşkilat halında tənzimlənməsi sahibkarlığın davamlı inkişafının təminatı baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət daşıdığından ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Prezidenti Yanında Sahibkarlar Şurası yaradılmış və dövlət-sahibkar münasibətləri institusionalaşdırılmışdır.

Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da stimullaşdırılması və günün tələblərinə cavab verməsi baxımından ölkəmizdə həyata keçirilən səmərəli tədbirlər bu gün də uğurla davam etdirilir.

Ölkəmizdə kiçik və orta biznes fəaliyyətinin dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi və bu kateqoriyada olan biznesmenlərin milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində emal, tikinti və digər xidmət sahələrinin yaradılması, yeni iş yerlərinin açılması istiqamətində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Mövcud şəraitdə kiçik biznesin maliyyələşməsi probleminin elmi araşdırılması, kiçik və orta biznes müəssisələrinin inkişaf istiqamətlərinin, maliyyələşdirilməsi mənbələrinin müəyyən edilməsi və təhlili, bu istiqamətdə dövlətin və kredit təşkilatlarının rolunun müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son illər Azərbaycanda dünya ölkələri təcrübəsi əsasında sahibkarlıq mühitinin formalaşması istiqamətində cəsarətli addımlar atılmışdır. Dünya üzrə inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi göstərir ki, sahibkarlıq fəaliyyətini sosial-

iqtisadi tərəqqinin əsas şərti və hərəkətverici qüvvəsi hesab etmək olar. Sahibkarlar isə bir təsərrüfat subyekti kimi ölkənin çevik, təşəbbüskar, yenilikçi, fəal sosial təbəqəsidir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Respublikada müxtəlif sferalarda kiçik, orta sahibkarlıq formalarının inkişafında mühüm irəliləyişlər baş vermişdir. Bu problem üzrə bir çox elmi əsərlərin yazılmasına və onun müxtəlif sahələrin araşdırılmasına baxmayaraq, biznes fəaliyyəti, xüsusiyyətləri, inkişaf istiqamətləri hərtərəfli öyrənilməmişdir. Respublikamızın, həm də dünyanın bir sıra iqtisadçıları tərəfindən problemin müxtəlif istiqamətdə öyrənilmə səviyyəsini belə xarakterizə etmək olar. Dünya ölkələrinin təcrübəsi əsasında sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının sahibkarlıq nəzəriyyəsinin və müxtəlifnövlü mülkiyyət formalarının qərarlaşmasının elmi-nəzəri və metodoloji problemləri fundamental surətdə bir sıra ölkələrin görkəmli iqtisadçıları tərəfindən işlənmişdir. Bunlara misal olaraq A.Marşal, C.B.Klark, Y.Şumpeter, F.Xayek, R.Kontilyon, V.Zombart, F.Nayta, E.Dolam, D.Lindsey, A.Xoskinq, A.Sidoroviç, T.Müftioğlu, Z.Ə.Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, A.T.Əhmədov, R.Ə.Balayev, E.A.Quliyev, V.H.Abbasv, A.B.Abbasov, T.Ə.Hüseynov və başqalarını göstərmək olar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi müasir dövrdə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması, bu istiqamətdə əldə olunan ehtiyat mənbələrinin aşkar edilməsi və onlardan daha səmərəli istifadə edilməsi ilə əlaqədar təcrübi tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından və nəzəri əsasların tədqiq olunmasından ibarətdir. Müvafiq məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdən keçirilmişdir:

- biznes fəaliyyətinin formalaşmasının təşkilinin normativ hüquqi bazası;
- kiçik biznesin formalaşmasında və inkişafında özəlləşdirmənin rolu;
- audit fəaliyyəti və onun həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri;
- innovasiya sahibkarlığı və kapital qoyuluşlarının maliyyələşmə mənbələri;
- biznes fəaliyyətinin əsas növü kimi lizinqin xüsusiyyətləri;
- investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin forma və üsulları;

- dövlət büdcəsi vəsaitləri və investisiya fondu hesabına biznes fəaliyyətinə kreditlərin verilməsinin təhlili;

- biznes fəaliyyətində investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin iqtisadi inkişaf perspektivləri;

Tədqiqat obyektı. Tədqiqatın obyektı müasir dövrdə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi mənbələridir.

Tədqiqatın obyektı. Ölkə üzrə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsində, dövlət dəstəyinin zəruriliyini əks etdirən investisiyalar və kredit təşkilatlarının verdiyi vəsaitlər təşkil edir. Dissertasiya işinin metodoloji və nəzəri əsasları. Tədqiqatın aparılmasında müasir şəraitdə kiçik biznesin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsindən və kredit təşkilatlarının verdiyi vəsait və investisiyaların təhlilinin aparılması üçün istifadə olunan elmi araşdırmalar, müşahidə, müqayisə, iqtisadi təhlil, sintez, sorğu, iqtisadi modellər və s. üsullardan istifadə edərək aparılan tədqiqat və bu sahədə iqtisadçı alimlərin əsərləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kiçik və orta biznesin inkişafına dövlət tənzimlənmə metodlarından başqa, yardım və maliyyə dəstəyi və stimullaşdırıcı üsullarla kömək edir. Azərbaycanda sahibkarlıq formalarının inkişafına maliyyə qoyuluşlarının təhlili istiqamətində aparılan elmi araşdırmadan əldə etdiyimiz nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- respublikada kiçik və orta biznesin inkişafında vergiqoymanın stimullaşdırılması məqsədilə, istehsalçıya güzəştli vergilərin müəyyənləşdirilməsi və kreditlərin ucuzlaşdırılması;

- vergilərin deyil, vergi ödəyicilərinin sayının artırılmasının stimullaşdırılmasına səy göstərilməli;

- investisiyaların tələbatına cavab verən biznes-planın, müqavilə və təminat sənədlərinin hazırlanması;

- respublika ərazisində kiçik və orta sahibkarlığın tarazlı inkişafına kömək edən investisiya qoyuluşu tələbatını müəyyənləşdirmək və onlardan səmərəli istifadə etmək;

- sosialyönümlü sahələrlə məşğul olan sahibkarlara ayrılmış investisiya vəsaitinin həcmnin artırılmasına diqqət yetirilməlidir;

- dövlət innovasiya siyasətinin istiqamətlərinin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması;

- vençur fondlarının təşkili, biznes inkubatorlar, texnoparklar, innovasiya-texniki mərkəzlər şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsi;

- lizinq, sığorta, informasiya xidmətləri şəbəkəsinin formalaşdırılması sahəsində tədbirlərin genişləndirilməsi;

- bank sistemində rəqabət mühitinin gücləndirilməsi;

- regionlarda istehsal sahələrinin inkişafına nail olmaq üçün bu sahəyə aşağı faizlə kreditlərin verilməsi;

- xarici investorlar üçün beynəlxalq və milli standartlara uyğun hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi;

- xarici və yerli iş adamlarına mane olan bürokrat əngəllərin aradan qaldırılması;

- beynəlxalq maliyyə qurumları, kredit təşkilatları ilə investisiya qoyuluşu sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi;

- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən, kiçik biznesin daha da genişləndirilməsi üçün investisiya layihələrinin hazırlanması və onlara dövlət təminatının verilməsi.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər bölməsindən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BİZNES FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

1.1. Biznes fəaliyyətinin formalaşmasının təşkilinin normativ hüquqi bazası

Biznes sözünün hərfi mənası işdir. Biznes istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və mənfəət əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilən insan fəaliyyətidir. Biznes insanlar arasında işgüzar münasibətlərin məcmusudur. Biznes hüquqi şəxs yaratmaqla və ya müxtəlif növ məhsulların istehsalı, satışı, xidmətlərin, göstərilməsi və s. bu kimi fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar işdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti biznes fəaliyyətinin daha geniş formasıdır. Biznesmenlər fəaliyyətlərini düzgün seçməli, istehsal və ticarət münasibətlərini idarə etməlidirlər. Fəaliyyətin düzgün seçilməsi insanda uzaqgörənlik, proqnoz vermək, mövcud vəziyyəti düzgün dəyərləndirməyi bacarmağa tələb edir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın müstəqil inkişaf yolunu seçməsi və yeni iqtisadi sistemi formalaşdırması bir sıra fəaliyyət formalarının təzahür etməsini sürətləndirir. Belə fəaliyyət formalarından biri uzun dövr ərzində dünya ölkələrində möhkəm bünövrə yaratmış və daimi status almış sahibkarlıqdır.

Bazar münasibətləri şəraitində sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasının hüquqi-iqtisadi bazasının yaradılmasının zəruriliyi, prinsipləri və onun təzahür formaları elmi-nəzəri və praktiki cəhətdən təhlil olunmuşdur. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti mühitini doğuran siyasi, iqtisadi-hüquqi və beynəlxalq amillər birdən-birə formalaşmamışdır. Bu proses böyük bir ictimai-iqtisadi sistemin parçalanmasının və dağılmasının nəticəsidir. Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatı uzun müddət mərkəzləşmə və inzibati idarəetmə prinsipləri əsasında idarə olunduğuna görə sahibkarlıq fəaliyyəti fenomeni bu sistemə tamamilə yad olmuşdur. Keçmiş iqtisadi sistemin məngənəsi arasında qərarlaşan Azərbaycan demokratik və müstəqil fəaliyyət formalarından və iqtisadi əlaqələrdən tamamilə uzaq idi. Bunlar respublikanın milli iqtisadiyyatının, təbii və milli sərvətlərinin

görünməmiş dərəcədə israfçılıqla talan edilməsinə səbəb olmuşdur. Uzun illər respublika iqtisadiyyatı İttifaqın mənafeyinə xidmət etmiş və talan edilmişdir. Respublika iqtisadiyyatında işgüzar yaradıcılıq fəaliyyətinə yol verilməmiş və vahid mülkiyyətə əsaslanan idarəetmə komandası altında iqtisadiyyat formalaşmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamız təsərrüfatçılığın bazar modelinə əsaslanan yeni iqtisadi sistemə keçmək vəzifəsini qarşıya qoymuşdur. Bu vəzifənin həlli xeyli dərəcədə sahibkarlığın inkişafından və işgüzar adamların səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri ictimai mühitin yaradılmasından asılıdır. Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyəti mühitinin yaradılması və onun hüquqi-iqtisadi bazasının formalaşması XX əsrin 90-cı illərindən başlayır.

80-cı illərdə Azərbaycanın siyasi və iqtisadi müstəqillik yoluna qədəm qoyması və onun iqtisadi sistemində əsaslı dəyişiklik baş verməsi böyük tarixi bir mərhələni əhatə edir. Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı dövründə sahibkarlığın formalaşması səmərəli milli iqtisadiyyatın əsaslarının yaranmasına, sərbəst rəqabət mühitinin təmin olunmasına, təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə təkan verən bir prosesdir. Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyəti, ilk növbədə, kiçik və orta sahibkarlıq formasında başlamışdır. Kiçik sahibkarlıq və biznes fəaliyyəti müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfat formalarının inkişafında, inhisarçı mövqelərin aradan qaldırılmasında, yeni iş yerlərinin yaradılmasında, cəmiyyətdə sosial gərginliyin azaldılmasında, istehlak bazarının mal və xidmətlərlə doldurulmasında, kiçik miqyaslı tələblərin ödənilməsində, yeni ideya və ixtiraların istehsala tətbiqində mühüm rol oynayır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin 80-90 faizi məhz kiçik müəssisələrdir. Kiçik müəssisələrin inkişafı həm də bir sıra obyektiv amillərlə şərtlənir ki, bunlar da respublikamızın iqtisadiyyatının indiki durumu baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. İri müəssisələrin tikintisi böyük məbləğdə maddi və maliyyə resursları tələb edir və uzun müddətə başa gəlir. Kiçik müəssisələrin isə investisiya tutumu az olur, onların tikintisi qısa müddətdə başa gəlir, tezliklə məhsul istehsalına başlayırlar. Kiçik müəssisələr çevik istehsaletmə potensialına malikdir. Xüsusilə, ticarət, ictimai iaşə və xidmət sahələrində kiçik sahibkarlığın inkişafına daha geniş

meydan verilmişdir. Respublikamızda kiçik sahibkarlıqla məşğul olan müəssisələrin 60-70 faizi ticarət, xidmət, ictimai iaşə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərir. Xüsusilə, qeyd etməliyik ki, respublikamızda bu gün xarici sahibkarlar vaxtilə milli sahibkarlarımızın mövqelərinin daha güclü olduğu sahələrdə, yəni, ticarətdə, ictimai iaşədə, digər xidmət sahələrində üstünlük qazanmağa başlamışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri xarici kapitalın milli kapitula nisbətən üstünlük təşkil etməsi və xarici sərmayəçilərin az kapital tutumlu sahələrə kapital yönəldərək daha çox mənfəət (gəlir) götürmək məqsədləri ilə bağlıdır. Lakin buna baxmayaraq vaxt keçdikcə milli sahibkarların fəaliyyəti, təcrübəsi genişlənəcək və xarici sahibkarların fəaliyyətində məhdudlaşma baş verəcəkdir. Eyni zamanda iqtisadiyyatda sahibkarlıq formalarının nizamlanmasında ciddi dövlət tənzimlənməsi həlledici rol oynayacaqdır.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın sabitləşməsi, dirçəlmə prosesinin baş verməsi, ümumi daxili məhsulda artımın nəzərə çarpması kimi müsbət irəliləyişləri kiçik və orta sahibkarlığın nəticəsi hesab etmək olar. Respublikamızda bazar iqtisadiyyatı prosesi möhkəmləndikcə sahibkarlığın məzmununda, strukturunda və tələblərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və yeni meyillər əmələ gəlir. Əgər respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyəti kiçik sahibkarlıq formasında qərarlaşmışdısa, hazırda onun daha mürəkkəb və geniş formaları meydana gəlmişdir. Xüsusilə, respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 ekabr 1992-ci il tarixli Qanunu əsasında nizamlanır. Deməli, bu qanun Azərbaycanda 1990-cı ildən sonra sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş şərait yaradan və ona hüquqi-iqtisadi baza təminatı verən bir sənəddir. Eyni zamanda bu qanunun qəbul edilməsi dövrünü respublikamızda sahibkarlığın inkişafının ikinci mərhələsi hesab etmək olar.

İndi Azərbaycanda «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunun təblərinə və prinsiplərinə uyğun olaraq mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün hüquqi və fiziki şəxslər müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilərlər. Artıq sahibkarlıq fəaliyyətini müdafiə edən və ona hüquqi baza yaradan möhkəm qanunlar paketi qəbul edilmişdir. Sahibkarlıq haqqında qanunvericilikdə bir daha göstərilir ki,

sahibkarlıqla bağlı münasibətlər mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən və sahəsindən asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktı, «Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Qanunu, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, «Mülkiyyət haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər qəbul edilmiş qanunilik aktları ilə tənzimlənir.

Müasir dövrdə sahibkarlıq fəaliyyəti formalarının inkişaf etdirilməsi başqa qanunların tələbləri ilə də tənzimlənir. Bunlara «Müəssisə haqqında», «Vergi qanunvericiliyi», «Xarici investisiyaların qorunması haqqında», «İcarə haqqında», «Gömrük məəcəlləsi» və s. qanunları aid etmək olar.

Belə ki, respublikamızda «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanun bir daha sahibkarların aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul olmalarına hüquqi cəhətdən əlverişli şərait yaradır:

-sahibkarlar qanunvericiliyə uyğun olaraq istənilən müəssisələr yaratmaq və fəaliyyətini təmin etmək hüququna malikdirlər;

-onlar idarəetmə orqanlarında və struktur bölmələrində vəzifə tuta və orqanların işində iştirak edə bilirlər;

-istənilən müəssisə (firma) və təşkilatlarla müqavilə bağlamaq, alqı-satqı əməliyyatlarına girmək hüququna malikdirlər;

-nizamnamə hüququ əsasında bütün fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilirlər;

-təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini müstəqil surətdə təşkil etmək və idarə etmək imkanına malikdirlər;

-öz məhsulları (işləri, xidmətləri) üçün sərbəst qiymətlər müəyyənləşdirmək hüququ vardır;

-xarici sahibkarlarla birbaşa texniki-iqtisadi fəaliyyət sahəsində əlaqə yaratmaq imkanına malikdirlər;

-valyuta əməliyyatları aparmaq hüququ vardır;

-sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdən vergilər və digər icbari ödənişlərdən sonra onun qalan hissəsindən sərbəst istifadə etmək imkanına malikdirlər;

-özünün bank hesabı vasitəsilə bank əməliyyatları aparmaq hüququna malikdirlər;

-əməyin ödənilməsinin bütün forma və sistemlərindən istifadə etmək, gəlirin digər növlərini müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər və s.

Məlum olduğu kimi, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunun tələblərinə uyğun olaraq sahibkarlara geniş hüquqlar verilmiş və onların hüquqi-iqtisadi bazası möhkəmləndirilmişdir. Bunlarla yanaşı respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi bazasının formalaşdırılması sahəsində aşağıdakı işlər görülməlidir:

-Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının tələblərinə uyğun müxtəlif mülkiyyət formalarının və onun növlərinin inkişaf etdirilməsi hüququnun mühafizə edilməsi;

-sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı olan mühüm qanunların və qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanmasının və qəbul edilməsinin başa çatdırılması;

- biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə səmərəli nəzarət sisteminin gücləndirilməsi (vergi, gömrük və maliyyə orqanları);

-sahibkarlığa ziyan vura bilən hərəkətlərə görə inzibati, cinayət və mülkiyyət məsuliyyəti sanksiyalarının tətbiq edilməsi;

- biznesmenlərin və sahibkarların müxtəlif metodiki və məsləhət xarakterli məlumatları ala bilməsi üçün elmi tədqiqat və təhsil müəssisələrində ixtisaslaşdırılmış iqtisadi-hüquqi mərkəzlərin yaradılması;

-sahibkarlıq problemləri üzrə ixtisaslaşdırılmış auditor, marketinq, işgüzar əlaqələr mərkəzlərinin, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı agentliyinin, xarici iqtisadi əlaqələr üzrə xidmət xarakterli müəssisələrin yaradılması;

-dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələri sistemində sahibkarlıqla bağlı mütəxəssislərin hazırlanması və onların xarici ölkələrdə təcrübə keçməsinin təşkil edilməsi;

-biznes sahibkarlığa dövlət yardımı fondundan, xüsusilə investisiya təminatlı fondlardan səmərəli və məqsədəuyğun surətdə istifadə olunması;

-biznes fəaliyyətində kommersiya riskinin sığortalanması üzrə şəbəkənin inkişaf etdirilməsi (sığorta, kommersiya banklarının fəaliyyətinin genişləndirilməsi);

-sahibkarlara güzəştli şərtlərlə bağlı orta və uzun-müddətli kreditlər verilməsi (əgər onların fəaliyyəti iqtisadi islahatların istiqamətlərinə uyğun gəlsə);

İndi respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin bütün formalarının genişlənməsi və daha da inkişaf etdirilməsi bir sıra iqtisadi xarakterli şərtlərin və amillərin təmin edilməsi ilə də bağlıdır. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

-sahibkarlığa kömək məqsədilə güzəştli vergi formalarının ' 'biqinə üstünlük verilməsi və s.

-bütün təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi azadlığı təmin olunmalı və onlar hüquqi-inzibati cəhətdən müdafiə edilməli;

-iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq istəyən hər bir təsərrüfat subyektinə və fiziki şəxsə sahibkarlıq obyektlərinin açılmasında maddi, təşkilati və inzibati cəhətdən kömək göstərilməli;

-hər bir təsərrüfat subyektinin iqtisadi azadlığının təmin edən qanun və qanunvericilik aktları və onların işləmə mexanizmi hazırlanmalı;

-təsərrüfat subyektlərinin (hüquqi və fiziki şəxslərin) iqtisadi fəaliyyətinə dövlət himayəçiliyi prinsipi üstün tutulmalı;

-özəlləşdirmə prosesinin vaxtında başa çatdırılması və sahibkarların istədikləri istehsal obyektlərinə nail olması təmin edilməli;

-biznes fəaliyyətində bütün inzibati və bürokratik maneələrin, əngəllərin aradan qaldırılması və bütün hüquqi- iqtisadi qanunların tələblərinin ödənilməsi;

-biznes fəaliyyətinə mane olan inhisarçı mövqelərin aradan qaldırılması;

-idxal və ixrac əməliyyatlarında sahibkarların fəaliyyətinə səmərəli şərait yaradılmalı;

-xarici ölkə partnyorlarının seçilməsində və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində sahibkarların müstəqilliyinin təmin edilməsi;

-sahibkarların hərtərəfli işgüzar fəaliyyəti üçün zəruri ictimai-iqtisadi mühitin formalaşdırılması.

-biznes fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı göstərilən iqtisadi xarakterli şərtlər və amillər bir daha təsdiq edir ki, sahibkarlıq fəaliyyəti sahibkar azadlığı, bazar azadlığı, qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələri azadlığı ilə birbaşa bağlıdır. Bunlar isə yalnız sahibkarlıq mühiti formalaşdıqda həyata keçirilə bilər. Sahibkarlıq mühiti ən əvvəl iqtisadi sistemlə müəyyən olunur.

Respublikamızda yalnız bazar iqtisadiyyatına keçid sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradır. Biznes fəaliyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin bir hissəsidir. Ona görə də biz ümumiyyətlə sahibkarlıq fəaliyyətindən danışarkən onun tərkib hissəsi olan biznesə də bir şeyləri aid edirik.

Ümumiyyətlə, Sahibkarlıq mühitinin formalaşması, ilk növbədə, iqtisadi mühitin və bazanın formalaşması ilə bağlıdır. İqtisadi mühitin formalaşması üçün əhalinin pul gəlirləri (ilkin kapital), iş yerlərinin mövcudluğu və məşğulluq səviyyəsinin yüksək olması müstəsna rol oynayır. Məşğulluq səviyyəsi yüksək olduqca əhalinin gəlirləri artır və onların işgüzar fəaliyyətinə zəmin yaradır. Bundan başqa dövlət müxtəlif maliyyə güzəştləri edilməsi yolu ilə sahibkarlığın maddi bazasını möhkəmləndirmək məqsədini güdməlidir.

Artıq Respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən sahibkarlığın həvəsləndirilməsinin geniş bir sistemi yaradılır. Yəni sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət, təşkilati, qanunvericilik, inzibati-hüquqi, büdcə, vergi, gömrük və s. sahələr üzrə kompleks həvəsləndirmə tədbirləri həyata keçirməlidir. Belə ki, sahibkarları respublikanın sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə cəlb etməli və xüsusi bölmənin formalaşmasında onlara əlverişli şərait yaratmalıdır.

İndi respublikamızda sahibkarlığın inkişafı üçün dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də siyasi mühitin yaradılmasıdır. Bu sahədə dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatı idarəetmə üsulları və siyasi sabitlik xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət bazar iqtisadiyyatının məzmunu və istiqamətlərinə uyğun iqtisadi, struktur, maliyyə və konyuktur siyasətləri işləyib hazırlamalı və

həyata keçirməlidir. Bu problemlərin reallaşdırılmasında dünya və ölkə sahibkarlarının fəaliyyətindən və qabaqcıl təcrübəsindən istifadə olunmalıdır.

Bildiyimiz kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində təkə qanunların və qanunvericilik aktlarının olması şərt deyildir. Burada əsas şərt necə və hansı yollarla və vəsaitlə problemləri həll etməkdən ibarətdir. Hazırda bu işdə milli kapitalın rolu zəif olduğuna görə dövlət xarici investisiya qoyuluşu və kredit hesabına sahibkarlığın inkişafına və müştərək (birgə) sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarına üstünlük verməlidir.

Müasir dövrdə respublikamızda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətində müştərək sahibkarlığın hüquqi-iqtisadi cəhətdən müdafiə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Respublikada son dövrdə müştərək müəssisələrin yaradılması xarici iqtisadi fəaliyyətin sərbəst forması kimi çıxış edir. Müştərək sahibkarlığın xarakterik xüsusiyyətlərinə əməkdaşlığın uzunmüddətliyi, tərəf müqabilləri təkə istehsal sahəsində deyil, eləcə də elmi-texniki hazırlıq, məhsulların satılması sahəsində olması, kompleks qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi kimi cəhətləri aid etmək olar.

Dövlətimizdə «Xarici investisiyanın qorunması» haqqında qanunun tələblərinə uyğun olaraq xarici ölkələrdən daxil f olan investisiyaların cəlb edilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi prinsipi gözlənilməlidir. Bu məqsədlə xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi üçün beynəlxalq iqtisadi və maliyyə-kredit təşkilatlarının imkanlarından geniş və ətraflı, həm də əlverişli surətdə istifadə olunması təcrübəsinə üstünlük verilməlidir. Bu məqsədlə birgə müəssisələr yaratmaq, yeni texnika və texnologiyalar, lisenziyalar gətirmək, xarici şirkətlərin iştirakı ilə respublikanın təbii ehtiyatlarını istehsala cəlb etmək və alınan xammalın kompleks emalını təşkil etmək, strateji malların dünya bazarında satışını təşkil etmək lazımdır.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikada sahibkarlığın möhkəm bazasının yaradılmasında əsas iqtisadi vəzifələrdən biri sahibkarlığın bazar infrastrukturunun yaradılması məsələsidir. Bazar infrastrukturunu dünya standartlarına və xidmət sisteminə uyğunlaşdırılmış formada təmin edilməlidir.

Bazar infrastrukturunun ən vacib tərkib hissələri kimi birjalar (əmtəə, əmək və fond birjalari), auksionlar, banklar, auditor, broker, lizinq, holdinq xidmətləri həyata keçirən kompaniyalar, rabitə, kommunikasiya sistemi və s. inkişaf etdirilməlidir. Xüsusilə, respublikada sahibkarlığın genişləndirilməsində holdinq şirkətlərinin roluna xüsusi diqqət yetirilməli və özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsində bu şirkətlərin rolu artırılmalıdır. Respublikada kiçik, orta və iri sahibkarlığın formalaşdırılması və gələcək inkişafı haqqında Dövlət Proqramına uyğun aşağıdakı operativ tədbirlərin icrasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

-bütün xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri intensivləşdirilməli və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün texniki, iqtisadi, maliyyə və kadr hazırlığı məqsədli yardımların edilməsi işi sürətləndirməli;

-dövlətimizdə sahibkarlıq fəaliyyətinə normal şəraitin yaradılması üçün iqtisadiyyatda inhisarçılıq mövqelərinin aradan qaldırılması və sağlam rəqabət mühitinin formalaşması prosesi baş verməlidir;

-dövlətimizin ərazisində sahibkarlığın qeyri-tarazlı inkişafı vəziyyəti aradan qaldırılmalıdır, xüsusilə rayonlarda sahibkarlıq mühitinə əngəl törədən meyllərə təsir göstərilməlidir;

-dövlətin işgüzar nümayəndələri ilə xarici sahibkarların işgüzar fəaliyyətinə eyni qaydada əlverişli sahibkarlıq mühiti yaradılmalı və onların işlərinə bərabər formada dövlət qayğısı göstərilməlidir, sahibkarlıq strukturlarına münasibətdə ayrı seçkiliyə yol verilməməlidir;

-milli sahibkarların tədricən sıxışdırılaraq aradan çıxmasına, milli kapitalın xaricə axmasına imkan verilməməlidir;

-dövlətdə iqtisadi artım və məcmu tələbin ödənilməsi şərtlərinin həyata keçirilməsində sahibkarların iştirakı təmin edilməlidir;

-milli sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı tədbirlərin systemsiz, qeyri-ardıcıl, vahid proqram olmadan aparılmasına yol verilməməlidir;

- dövlətdə sahibkarlıq mühiti ilə bağlı vergi, gömrük, bank, kredit və digər iqtisadi sahələrdə olan çatışmazlıqlar, sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlətin ciddi təzyiqi və ş. aradan qaldırılmalıdır;

-milli sahibkarlar arasında ümumi birləyin təmin edilməsi, onların fəal qüvvə kimi çıxış etmələri, işgüzar adamların nəzəri və peşə hazırlığının lazımı səviyyəyə qaldırılması gözlənilməlidir;

-dövlətdə sahibkarlıq fəaliyyətində idxalın stimullaşdırılmasına yönəldilən siyasətdən ixracı stimullaşdıran siyasətə keçilməlidir.

Bütün göstərilən təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsində başlıca olaraq dövlət himayəçiliyi və yardımına üstünlük verilməlidir. Məhz həmin himayəyə aid dövlətin atdığı addımlardan biri də «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» Prezidentin 4 iyun 1999-cu ildə imzaladığı qanundur. Qanunun təyinatı hər kəsin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuş azad sahibkarlıq fəaliyyəti və qanunla qadağan edilməyən digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul olmaq hüququnun həyata keçirilməsi məqsədi daşıyır və Azərbaycan Respublikasında kiçik sahibkarlığa dövlət köməyinin iqtisadi, hüquqi, təşkilati əsaslarını, forma və üsullarını müəyyən edirdi.

Məlumdur ki, kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan, və digər normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir. Yeni qanuna görə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə bu qanunda müəyyən edilmiş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq olunurdu. Həmçinin kiçik sahibkarlıq subyektlərinin hansı müəssisələrdən ibarət olduğu təsbit olunurdu. Kiçik sahibkarlıq subyektləri işçilərinin orta siyahı sayı və illik dövriyyələrinin həcmi əsas götürülməklə müəyyənləşdirilirdi. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bu meyarların hədlərinin müəyyən edilməsinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həyata keçirilməsi qanunda öz əksini tapmışdı. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

Bildiyimiz kimi, hüquqi şəxs yaratmaqla kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin dövlət qeydiyyatını 1999-cu il qanununa görə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata

keçirirdi. Kiçik müəssisələrin öz fəaliyyəti ilə bağlı hesabat fəaliyyətinin necə aparılması da bu qanunda öz əksini tapmışdı. Daha sonralar sahibkarlığın qeydiyyat prosedurları Azərbaycan Respublikasında daha da sadələşdirildi. Respublika Prezidentinin 25 oktyabr 2007-ci il tarixli sərəncamına əsasən, sahibkarlıq subyektlərinin 2008-ci ilin yanvarından «birpəncərə sistemi» əsasında qeydiyyatına başlandı.

O zaman kiçik sahibkarlığa dövlət köməyinin istiqamətləri müxtəlif sahələri əhatə edirdi. Dövlət köməyi vasitəsilə kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsinin və inkişafının infrastrukturunun formalaşdırılmasına yardım göstərilirdi. Dövlət orqanlarının bilavasitə iştirakı ilə kiçik sahibkarlığa kömək proqramlarının hazırlanması və həmin proqramların həyata keçirilməsi təşkil olunurdu. Vacib məsələlərdən biri də kiçik sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə, maddi, elmi-texniki və informasiya resurslarını əldə etmələri üçün güzəştli şəraitin yaradılması idi. Məsələnin bu tərəfi də qanunda əksini tapmışdı.

Qeyd edək ki, sahibkarlığın dövlət köməyinə ehtiyacı olan məsələlərdən biri də ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Onların yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması sahəsində sahibkarlıq subyektlərinə kömək göstərilməsini də dövlət başlıca vəzifələrdən biri kimi öz üzərinə götürmüşdür. Qanunda təsbitini tapmış problemlərdən biri də sahibkarlıq subyektlərinin xarici-iqtisadi fəaliyyətinə, o cümlədən xarici tərəf müqabilləri ilə istehsalat, maliyyə-kredit, ticarət, elmi-texniki və informasiya əlaqələrinin inkişafına kömək göstərilməsidir.

Biznes subyektləri üçün dövlət qeydiyyatının, statistik və mühasibat hesabatlarının təqdim edilməsinin, onların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılmamasının və istehsal etdikləri məhsulun sertifikatlaşdırılmasının sadələşdirilmiş sisteminin tətbiqi sahibkarlar tərəfindən olduqca müsbət qarşılanmışdı. Biznesin inkişafı üzrə tədqiqatların təşkili üçün sahibkarların xidmətinə dövlət imkanları təqdim edilirdi.

Məlumdur ki, sahibkarlığa kömək proqramları dövlət fəaliyyətinin tərkib hissələrindəndir. Ona görə qanun bir sıra məqamları aşağıdakı kimi açıqlamaqdadır. Sahibkarlığa kömək tədbirləri sahibkarlığın dövlət, regional və sahə kömək proqramları çərçivəsində həyata keçirilir. Sahibkarlığa kömək

proqramları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada hazırlanır.

Belə ki, yerli özünüidarəetmə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, idarə, müəssisə və təşkilatlar, həmkarlar ittifaqları müstəqil qaydada sahibkarlığa kömək proqramları hazırlayıb həyata keçirə bilirlər. Ayrı-ayrı layihələrin və tədbirlərin sahibkarlığa kömək üzrə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının proqramına daxil edilməsi barədə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına müraciət edə bilirlər.

Dövlətdən sahibkarlığa kömək proqramlarının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, yerli büdcələr və bu qanunda nəzərdə tutulmuş digər mənbələr hesabına həyata keçirilir. Kömək proqramlarının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan büdcə xərcləri ayrıca sətirdə göstərilir. Yerli büdcələr hesabına maliyyələşdirmənin həcmi yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən müəyyənləşdirilir.

4 iyun 1999-cu il qanununda sahibkarlığa kömək aşağıdakı tədbirləri əhatə edir:

- sahibkarlığın normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi;
- mərkəzi, regional və yerli səviyyələrdə sahibkarlığın inkişafına dəstək verən infrastrukturun yaradılması;
- əhalinin sosial cəhətdən daha az təmin olunan təbəqələrinin, o cümlədən işsizlərin, qaçqınların və məcburi köçkünlərin, əlillərin, şəhid ailələrinin, təqaüdçülərin, qadınların və gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi;
- sahibkarlığın həvəsləndirmə sisteminin formalaşdırılması və ona maliyyə köməyinin göstərilməsi;
- sahibkarlıq strukturlarının inkişafı üzrə tədqiqatların aparılması;
- istehsal yönümlü sahibkarlığa dövlət himayədarlığının təmin edilməsi.

Məlumdur ki, sahibkarlığa kömək infrastrukturlarının formalaşdırılması işində dövlətin xüsusi yardımı, bir qayda olaraq, qanunvericilikdə də əksini tapmaqdadır. Sahibkarlıq subyektlərinə informasiya, hüquqi və iqtisadi məsləhət xidmətləri göstərmək və sahibkarların dövlət təşkilatları və xarici tərəfdaşlarla səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri yaratmalarına yardımçı olmaq məqsədilə istənilən

mülkiyyət forması əsasında hər hansı təşkilati-hüquqi formada müəssisə və təşkilatlar yaradıla bilər.

Müasir dövrdə yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlıq subyektlərinə fəaliyyətinin təşkilinə və maliyyə müstəqilliyi əldə etmələrinə kömək məqsədilə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, onları müəyyən şərtlər əsasında və müəyyən müddətə, lazımi avadanlıqla təchiz edilmiş ofis və iş yerləri ilə təmin etmək üçün, habelə sahibkarlıq subyektlərinə gələcəkdə öz fəaliyyətini inkişaf etdirməyə imkan verə biləcək yeni texnologiyaların və digər yeniliklərin hazırlanmasına şərait yaratmaq məqsədilə istənilən təşkilati-hüquqi formada qurumların formalaşdırılması da Azərbaycan qanunvericiliyində qeyd olunmuşdu.

Adı çəkilən qurumlar qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada təsis edilir və onlara müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən yardım göstərilə bilər. Sahibkarlığın inkişafını rəğbətləndirmək üçün dövlət qurumları sahibkarlıq subyektlərinə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada güzəştli şərtlərlə informasiya xidmətləri göstərə bilər. Qanunvericilikdə bu fəaliyyət aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

- sahibkarlığa maliyyə köməyi qurumları sahibkarlıq subyektlərinin informasiya əldə olunmasına yönəldilmiş xərclərini tam və ya qismən kompensasiya edə bilər, k
- bu xərclərin kompensasiyasının şərtləri, qaydası və məbləği sahibkarlıq subyekti ilə müvafiq maliyyə qurumu arasında başlanmış müqavilədə müəyyən edilir.

Bütün sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə kömək Azərbaycan reallıqları üçün xüsusilə vacib idi. Çünki bir sıra səbəblərlə əlaqədar Azərbaycan müəssisələri üçün xarici iqtisadi fəaliyyətdə dövlət köməyinə böyük ehtiyac mövcud idi. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafı üçün, habelə beynəlxalq sərgi və yarmarkalarda, xarici iqtisadi proqramların və layihələrin icrasında iştirakını genişləndirmək məqsədilə tədbirlər həyata keçirməsi tələbata uyğun olaraq qanunvericilikdə özünə yer tapmışdır.

Məlum müvafiq qanuna görə sahibkarlığa maliyyə köməyi qurumları sahibkarlıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyəti zamanı yaranmış xərclərini, o cümlədən nəqliyyat, məlumat alınması, beynəlxalq sərgilərdə iştirakı üzrə xərclərini tam və ya qismən kompensasiya edə bilərdi.

Mövcud qanunun pozulmasına görə məsuliyyət məsələsi 4 iyun 1999-cu il qanununda aşağıdakı kimi göstərilmişdi. Bu Qanunun pozulmasına görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifəli şəxsləri, habelə sahibkarlıq subyektləri Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Bildiyimiz kimi, dövlət himayəsinin zəruriliyi daim Azərbaycanda ali hakimiyyətin prioritetlərindən olmuşdur. 28 sentyabr 2002-ci il “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı da dövlətin sahibkarlığın inkişafına olan qayğısının nümunəsidir. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı məqsədilə son illər xüsusi dövlət proqramları və sahibkarlıq fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin və yoxlamaların aradan qaldırılmasına yönəldilmiş qərarlar qəbul edilmiş və digər tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onların arasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «İstehsalat, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və kompaniyaların fəaliyyəti və rolu xeyli dərəcədə artmışdır. Respublikada istehsal, ticarət və xidmət sahələri üzrə 700-dən çox qarışıq, birgə (müştərək) kompaniyalar, müəssisələr yaradılmış və fəaliyyət göstərir.

Qeyd edək ki, dövlət sahibkarlığı ilə bağlı olan və ona xidmət edən həmin müəssisələr qeyri-dövlət sahibkarlığının inkişafına da bilavasitə təsir edir və bəzi hallarda onların xüsusi sifarişçilərinə çevrilir.

1.2. Kiçik biznesin formalaşmasında və inkişafında özəlləşdirmənin rolun

Məlumdur ki, özəlləşdirmənin sahibkarlığın inkişafında rolunun müəyyən olunmasında bir sıra nəzəri-metodoloji məsələlərə baxmaq lazımdır. İlk öncə Qərb iqtisadi ədəbiyyatında özəlləşdirmə probleminə metodoloji yanaşma bir çox hallarda keçid iqtisadiyyatı şəraitində mülkiyyət münasibətləri və dövlət tənzimlənməsi konsepsiyaları ilə bağlı olmuşdur. O.Vilyamson, Q.Demsets, R.Kouz, D.Nort, A.Onore, S.Peyoviç, R.Pozner, C.Uollis və başqaları «yeni iqtisadi institusionalizm» və ya «transaksion iqtisadiyyat» məktəblərinin nümayəndələri kimi özəlləşdirməyə hüquqi tənzimləmə kontekstində yanaşmışlar. Transaksion nəzəriyyəsinin başlıca tədqiqat istiqamətlərindən biri də cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ sistemi hesab olunur. Bu nəzəriyyəyə görə iqtisadi sistemi transformasiya proseslərini yaşayan cəmiyyətlər üçün qeyri-sabitlik, özəlləşdirmənin ilk və sonrakı mərhələsində mülkiyyət hüquqlarının yenidən bölgüsü dövründə mülkiyyət münasibətlərində dinamik qeyri-müəyyənlik hökm sürür. Bu, mülkiyyət hüququnun ümumi strukturuna, eləcə də onun hər bir elementinin mahiyyətinə aid edilir. Buna baxmayaraq, özəlləşdirmənin gedişində, mülkiyyətin alternativ sistemi və transaksion xərclərin təhlili xüsusilə maraqlı tədqiqat sahəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəri araşdırmalarda özəlləşdirmənin zəruriliyi də tədqiqat obyektinə olmuşdur. Özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılmasına gəlinə, bunu səciyyələndirən dəlilləri üç istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: birincisi, dövlət müəssisələrinin effektivlik göstəricilərinin özəl şirkətlərlə müqayisəsi; ikincisi, agentlərin fəaliyyətində getdikcə kəskinləşən problemlərin mövcudluğu səbəbindən dövlətin prinsipal (sahibkar) kimi dayanıqsızlığı; üçüncüsü, dövlət müəssisələrində çalışan agent-menecerlər üçün zəif stimulların tətbiq olunması. Korporasiya səviyyəsində də özəlləşdirmənin zəruriliyinin əsaslandırılması nöqtəyi-nəzərindən, hər üç arqument üzrə tədqiqat üçün faydalı hesab olunan rəşional elementləri inkişaf etdirmək mümkündür. Yeri gəlmişkən, belə yanaşma bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda özəlləşdirmənin mikroiqisadi nəzəriyyəsi kimi də

xarakterizə olunur. İctimai seçim nəzəriyyəsinin C.Byukenen, T.Borçerding, A.Breton, R.Kao-Qarsia, D.Miller kimi nümayəndələri isə özəlləşdirməyə makroiqtisadi səviyyəli problem kimi yanaşmışlar. A.Şleyfer, M.Boylco, R.Vişni və başqalarının əsasım qoyduğu siyasətsiz- ləşdirmə nəzəriyyəsinə görə, keçid iqtisadiyyatında özəlləşdirmə dedikdə, ikimərhələli dəyişiklik nəzərdə tutulur. Birinci mərhələdə, korporasiyalaşdırma deyilən üsulla səhmlərə nəzarət siyasətçilərdən menecerlərə keçir. Daha sonra isə dövlət mülkiyyəti menecerlərin, kənar səhmdarların xeyrinə ixtisar olunur. Özəlləşdirmənin zəruriliyi ilə məşğul olan nəzəriyyələrdən biri də ləğv etmə nəzəriyyəsidir. Ləğv etmənin tərəfdarları dövlət müəssisəsinin dayanıqsızlığını, kommersiyalaşdırmanın tərəfdarları isə idarəetmə heyətinin qeyri-effektivliyini əsas gətirirlər. Vikes və Yarrou kimi tədqiqatçılar isə sübut edir ki, özəlləşdirmə idarəetmədə ən yaxşı stimullara gətirib çıxarır. Onların fikrincə, dövlət müəssisələrinin menecerləri güclü stimullara və ciddi nəzarət mexanizminə malik olurlar. Kikeri və başqalarının qeyd etdiklərinə görə, kifayət qədər geniş yayılmış və səmərəsiz işləyən dövlət müəssisələrinin mövcudluğu özəl bölmənin və rəqabətin inkişafını ləngidir. Britaniya alimləri C.Xaskel və S.Stsimanski dövlət müəssisələri və özəl şirkətlər üzrə müqayisəli şəkildə apardıqları tədqiqatların nəticəsində belə qənaətə gəlmişdilər ki, onların idarəetmə sferası və marketinq fəaliyyəti arasında böyük fərqlər mövcud deyildir. Prinsipial fərq istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədlərində və həmçinin idarəetmə heyətinin maddi maraqlarında müşahidə olunur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda iqtisadiyyatın yenidən qurulması dövründə bazar münasibətlərinin daşıyıcısı kimi ilk olaraq kiçik və orta sahibkarlıq özünə yol açmış və qısa müddət ərzində iqtisadiyyatın xüsusi bölməsi kimi formalaşmışdır. Kiçik və orta sahibkarlıq öz miqyasına və səviyyəsinə görə sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas formalarıdır. Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti birdən-birə meydana gəlməmiş və onun yaranmasının bilavasitə əsas səbəbi müxtəlif növlü mülkiyyət və təsərrüfat formalarının qərarlaşması prosesi ilə bağlıdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamız bazar iqtisadiyyatı modelinə əsaslanan yeni iqtisadi sistemə keçmək vəzifəsini qarşıya qoymuş və onun konseptual istiqamət-

lərini müəyyənləşdirmişdir. Respublikada sahibkarlıq mühitinin yaradılması və onun bütün formalarının inkişaf etdirilməsi birinci növbədə mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsi və özəlləşdirilməsi proqramı əsasında həyata keçirilir. Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesi azad iqtisadi fəaliyyət üçün maddi və hüquqi şərait yaradır və iqtisadiyyatın tam demokratik əsaslarla təşkili və idarə olunmasına təminat verir. Sərbəst iqtisadi idarəetmə prosesində mülkiyyətçi və sahibkarlarla yanaşı, əmək kollektivinin bilavasitə iştirakı və müstəqilliyinə şərait yaradır. Artıq bazar iqtisadiyyatı modeli əsasında öz iqtisadi sistemini formalaşdıran respublikamız mülkiyyətin özəlləşdirilməsi prosesini həyata keçirir və onun əsasında kiçik və orta sahibkarlığın fundamental əsaslarının hüquqi və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə nail olur. Məhz buna görə də Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı dövründə dövlətin dövlətsizləşdirmə və özəlləşdirmə siyasəti keçid dövrünün mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Özəlləşdirmə mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi prosesidir. Bu prosesdə dövlət mülkiyyətində olan əmlakın müəyyən hissəsi müxtəlif mülkiyyət formalarına keçir və onların müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyəti təmin edilir. Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün mülkiyyət sahiblərinin bərabər hüququ təmin edilir. Yəni onlar mövcud potensialdan daha səmərəli istifadə etmək, istehsalı inkişaf etdirmək, məhsulun və göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini yüksəltmək və nəticədə daha çox gəlir götürmək uğrunda rəqabət aparmaq imkanı əldə edirlər. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müxtəlifnövlü mülkiyyət formalarının tətbiq edilməsinin zəruriliyi və səmərəliliyi əsas etibarilə istehsalın xarakteri və ya onun ictimai-iqtisadi məqsədləri ilə müəyyən olunur. Respublikada özəlləşdirmə prosesinin müvəffəqiyyətlə aparılması istehsalın məqsəd və istiqamətlərini konkret olaraq müəyyənləşdirəcəkdir. Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsində bir çox dünya ölkələrinin qabaqcıl təcrübəsi nəzərə alınmışdır. Problemin həlli yolları ayrı-ayrı ölkələr üçün müxtəlif olsa da, özəlləşdirmənin məqsədi birdir, yəni mülkiyyətçilərin hamısına bərabər hüquq verilməsini təmin etmək və onlarda sahiblik hissini artırmaqdır. Əlbəttə, respublikada

özəlləşdirmənin dövlət proqramı hazırlanarkən bir sıra ölkələrin özünü doğruldan modelləri nəzərdən keçirilmişdir.

Respublikada müəyyən təşkilati, iqtisadi, texniki və digər səbəblər üzündən iqtisadi islahatlara iki il gec başlanılmışdır. Bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi - iqtisadi bazasının yaranmasının ləngiməsinə, dağınıq və pərakəndəliyinə, tənzimlənmə prosesinin pozulmasına səbəb olmuşdur. Bunlarla yanaşı, respublikada iqtisadi islahatların ləngiməsi makroiqtisadi stabilləşmə baxımından bizim üçün xeyirli olan nəticələrə də səbəb olmuşdur:

İlk öncə, mövcud iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, maliyyə sisteminin pozulması, inflyasiyanın tüğyan etməsi, kəskin böhran vəziyyətinin yaranması və s. çətinliklər şəraitində özəlləşdirməni başlamaq olduqca mürəkkəb olardı;

Sonra artıq özəlləşdirmə prosesini keçmiş və keçməkdə olan ölkələrin təcrübəsi öyrənilirdi və onların buraxdığı səhvlərə yol verilmədi;

Daha sonra müəyyən dərəcədə vaxt hesabına makroiqtisadi sabitlik və dirçəlmə meyli formalaşdı və əhalidə bazar iqtisadiyyatına keçid psixologiyası formalaşdı;

Sonunda bazar iqtisadiyyatına keçidin hüquqi bazasını təmin edən qanunlar, qanunvericilik aktları, normativ sənədlər və əsasnamələr işlənib hazırlandı və qəbul edildi. Xüsusilə dünya təcrübəsinə əsaslanan sənədlərin ən dəyərlisi hesab olunan özəlləşdirmə haqqında dövlət proqramı işlənib hazırlandı və qəbul olundu.

Azərbaycanda həyata keçirilən irimiqyaslı özəlləşdirmə prosesi «Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında» Dövlət Proqramına uyğun olaraq aparılır. Özəlləşdirmə prosesinin Dövlət Proqramında mərhələlər üzrə 4 əsas formada aparılması nəzərdə tutulmuşdur:

- kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi;
- orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi;
- səhmdar və payçı bankların özəlləşdirilməsi;
- sahə və sahələrarası investisiya fondlarının səhmlərinin satıcı.

Qeyd edək ki, özəlləşdirmənin göstərilən formaları içərisində kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə birinci mərhələdə kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Özəlləşdirmə prosesi onların gələcək fəaliyyətinə məqsədyönlü istiqamət verir. Özəlləşdirmənin məzmununa və tələblərinə uyğunlaşan tam və mənalı bazar təsərrüfatı yaratmaq üçün hər bir sahibkar (subyekt) tam sərbəstlik əldə edir, öz fəaliyyətində qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyət daşıyır. Başlıcası odur ki, bazar subyektləri dövlət mülkiyyətinin inhisarçı mövqelərindən azad olur və onlar bütün fəaliyyətlərində təsərrüfat-əməliyyat müstəqilliyinə malik olurlar. Artıq respublikamızda özəlləşdirmənin ilk müsbət nəticələri pida edilmişdir. Düzdür, respublikamızda bu proses müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərlə əlaqədar gecikdirilmiş və yalnız 1996-cı ilin mart ayında özəlləşdirmə siyasətinə başlamaq mümkün olmuşdur. İlk növbədə, kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlanılmış və 1999-cu ildə Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən 21276 müxtəlif fəaliyyətlə məşğul olan kiçik müəssisənin özəlləşdirilməsi başa çatdırılmışdır. Onlara 9386 məişət xidməti, 2186 ticarət və ictimai iaşə obyektı, 570 çörək ticarəti və çörəkbişirmə obyektləri, 616 sənaye müəssisələri və avadanlıqlar, 311 tikinti müəssisəsi, 5970 nəqliyyat vasitələri, 499 yanacaq doldurma məntəqəsi və digər təyinatlı obyektlər daxildir. Həmin müəssisələr kiçik sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmasında, inkişafında və onun daha irimiqyaslı sahibkarlıq fəaliyyətinə çevrilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Bakı şəhərində əlverişli bazar infrastrukturu olduğuna görə kiçik və orta sahibkarlıq formalarının inkişafına daha çox diqqət yetirilmişdir. Xüsusilə Bakı şəhərinin bütün rayonları üzrə özəlləşdirilən ticarət və ictimai iaşə, məişət xidməti və çörək mağazalarının ümumi sayında kəskin sürətdə qeyri-bərabərlik nəzərə çarpır.

Dövlət Proqramına uyğun olaraq özəlləşdirmənin birinci mərhələsi kimi kiçik müəssisələrin hərrac yolu ilə satılması prosesi, əsasən, başa çatdırılmışdır və kiçik sahibkarlığın tam fəaliyyətinə möhkəm hüquqi baza yaradılmışdır. Lakin respublikada kiçik səviyyəli müəssisələrin özəlləşdirilməsində bir sıra problemlərin vaxtında həll olunmasına diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur.

-özəlləşdirilən müəssisələrin pul ödənişində birinci növbədə maliyyə imkanları nəzərə alınmalı və onlara müəyyən güzəşt edilməlidir, bu, onların gələcək fəaliyyətinə müsbət təsir göstərə bilər;

-müəssisələrin özəlləşdirilməsində bütün növ investisiyaların gücündən istifadə olunması məqsədəuyğun sayılır;

-orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsində qiymətli kağızlar bazarının və onun müvafiq institutlarının yaradılmasına diqqət yetirilməlidir;

-özəlləşdirilən kiçik və orta səviyyəli müəssisələrin tam gücündən istifadəyə əlverişli şərait yaradılmalıdır;

-özəlləşdirilən obyektlərin qiymətlərinə dövlət tərəfindən nəzarət edilməli və onlar tənzimlənməlidir.

Diqqətinizə çatdırım ki, göstərilən problemlər bir daha təsdiq edir ki, özəlləşdirmə prosesində hələ xeyli çətinliklər və maneələr vardır. Çətinliklər onunla bağlıdır ki, Dövlət Əmlak Komitəsi tərəfindən aparılan özəlləşdirmə əməliyyatları olduqca gecikdirilir və özəlləşdiriləcək obyektlərə yüksək qiymət və əmsal qoyulur. Bu baxımdan özəlləşdirmə prosesində qiymətləndirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi artıq zərurətə çevrilmişdir. Mövcud reallığı mümkün qədər obyektiv əks etdirən mükəmməl bir qiymət mexanizmi yaradılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyat dövründə milli kapitalın zəif olduğu bir şəraitdə özəlləşdirilən obyektlərin qiymətlərini dünya səviyyəsinə uyğun qaldırmaq özəlləşdirməni gecikdirir, insanları bu prosedən yayındırır və biganələşdirir. Respublikamızda özəlləşdirmə prosesində Dövlət Proqramının tələbləri əsasında dünya təcrübəsi tənqidi yaradıcılıqla öyrənilməli, yerli şərait, xüsusiyyətlər, xalqımızın milli mentaliteti nəzərə alınmalı, strateji və taktiki məsələlərdə ifratçılığa yol verilməməli və bütün sahələrdə özəlləşdirmə tarazlığı gözlənilməlidir.

Respublikamızda həyata keçirilən özəlləşdirmə strategiyasının başlıca məqsədi sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş meydan verməklə iqtisadi inkişafa təkan vermək, makroiqtisadi artıma və əhalinin həyat səviyyəsində müsbət irəliləyişə nail

olmaqdır. Respublikada strateji özəlləşdirmə prosesinin ümumi mənzərəsini məlumatların təhlili əsasında nəzərdən keçirdik və belə nəticəyə gəldik ki, hələlik müasir standartlara uyğun özəlləşdirmə səviyyəsinə nail olunmamışdır. Bir neçə ildən sonra özəlləşdirmə prosesinin yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoyması nəticəsində iqtisadiyyatın bütün struktur bölmələrinin tarazlı idarə olunmasında və inkişafında müsbət meyillər baş verəcəkdir. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti üçün özəlləşdirilmiş obyektlər yeni istehsal tələbatına və bazar konyukturasına uyğunlaşacaq, bərpa olunacaq və ən yeni texnika və texnoloji prinsiplər əsasında idarə ediləcəkdir. Bu cəhətləri əldə etmək üçün ciddi işləməli, bütün potensial imkanlardan və xarici ölkələrin maliyyə vəsaitlərindən məqsədyönlü istifadə olunmalıdır.

Belə ki, kiçik və orta biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan obyektlərin özəlləşdirilməsi başa çatsa da, dövlət tərəfindən bir sıra mühüm işlərin görülməsinə ehtiyac vardır və bu problemin tezliklə həll olunmasına kömək məqsədilə respublikamızın bəzi iqtisadçı alimlərinin səmərəli nəzəri və praktiki fikirlərindən istifadə olunmalıdır:

Müasir dövrdə, bazar iqtisadiyyatının xüsusi bölməsi olan kiçik biznesin inkişafı ilə bağlı geniş problemlərin həlli üçün dövlət tərəfindən kiçik biznesin inkişaf proqramı hazırlanmalıdır. Bu proqram xalq təsərrüfatının bütün struktur bölmələrinin tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Həmin proqramın məğzini Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitinə uyğun kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının elmi əsasları konsepsiyası təşkil etməlidir. Proqramda kiçik və orta sahibkarlıq üçün bazar infrastrukturunu və onun dövlət və ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənmə sisteminin yaradılması nəzərə alınmalıdır. Proqramın həyata keçirilməsi üçün təkcə dövlət büdcəsi vəsaitləri deyil, əsasən, milli, şəxsi və xarici kapital cəlb olunmalıdır. Göstərilən proqram ciddi işlənmiş hüquqi-iqtisadi qanunlara söykənməli, kiçik biznesin bütün reqlamentləri, yəni təşkili, fəaliyyəti və perspektiv imkanları müəyyənləşdirilməlidir. Burada kiçik biznesin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri, hüquq və vəzifələri, bazar iqtisadiyyatında rolu və

güzəştləri dəqiq göstərilmişdir. Kiçik müəssisələrin təsis edilməsi son dərəcə sadələşdirilməli və yüngülləşdirilməlidir;

-respublikamızda kiçik və orta sahibkarlığın yaradılması və inkişafı, onun maliyyə bazasının möhkəmləndirilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bunun üçün əmanətçilərin bank əmanətlərinin bərpası və indeksləşməsi təmin edilməli, respublikanın sosial-inkişaf tələblərinə cavab verən kiçik müəssisələr yaratmaq fəaliyyətində onlara güzəştli kreditlərin verilməsi nəzərə alınmalıdır. Bu işdə müstəqil kredit-korporasiyalar sisteminin yaradılması böyük rol oynaya bilər. Həmin təşkilat kiçik sahibkarlığın kreditləşməsi ilə bilavasitə məşğul olmalı, dövlət tərəfindən tənzimlənməli və hüquqi-iqtisadi zəmanət verilməlidir. Belə ki, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf proqramında elmi-texniki tərəqqinin potensial inkişafından istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Həm də özəlləşdirmə prosesində kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına kömək məqsədilə dövlət investisiya imkanlarına ciddi diqqət yetirməlidir. Son dövrdə respublikamızda sahibkarlığa investisiya köməyi dövlətin və xarici sahibkarların daim diqqət mərkəzində olmuş və bu məqsədlə dövlət büdcəsindən sahibkarlığın inkişafına 1993-cü ildə 450 milyon manat, 1994-cü ildə 150 milyon manat, 1995-ci ildə 300 milyon manat, 1996-cı ildə 8 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. Bundan sonra, 1997-ci ilin dövlət büdcəsindən kiçik sahibkarlığa investisiya yardımına 11 milyard manat, 1998-ci ilin dövlət büdcəsindən isə 16 milyard manat, fermer təsərrüfatlarına kredit güzəştləri fonduna 5 milyard manat və özəlləşdirmədən sonra müəssisələrin sağlamlaşdırılması fonduna 7 milyard manat vəsait yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bir qədər öncədə göstərildiyi kimi 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan ayrılan vəsait dövlətin bu sahəyə diqqətini daha da artırdığını sübut edir.

Qeyd edək ki, sahibkarlığın gələcək inkişafı və genişləndirilməsi üçün göstərilən vəsaitlərin məbləği o qədər böyük olmasa da, onun həvəsləndirici əhəmiyyəti çox böyükdür. Xüsusilə indiki özəlləşdirmə dövründə fermer təsərrüfatlarının, kiçik müəssisələrin, əhali tərəfindən yaradılan sahibkarlıq

müəssisələrinin investisiya köməyinə ehtiyacı çox böyükdür və onsuz sahibkarlıq çox böyük çətinliklərlə qarşılaşmış olur.

Nəzərinizə çatdıraq ki, kiçik və orta sahibkarlığa investisiya köməyinin mühüm istiqamətlərindən biri də xarici ölkələrdən və beynəlxalq təşkilatlardan kreditlərin və maliyyə yardımlarının alınması və xarici investorların respublikaya cəlb edilməsidir. Dünya ölkələrinin tarixi təcrübəsinə nəzər yetirildikdə, xarici investisiyanın daxili sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafındakı rolu daha çox nəzərə çarpır.

Belə ki, xaricdən alman investisiyalar kiçik və orta sahibkarlığın müstəqil fəaliyyətinə, əlverişli imkanlarına geniş yol açır və milli iqtisadiyyatın formalaşmasında onların rolu artır. Özəlləşdirilən kiçik müəssisələrin fəaliyyətə başlaması üçün ən yeni texnika və texnologiyanın alınması və quraşdırılmasında xarici investisiya və kredit vəsaitlərinin köməyini əvəzsiz hesab etmək olar.

Çünki, xarici kapitalın yeni iş yerlərinin yaradılmasına cəlb edilməsi, işçilərin əməkhaqqının artmasına, əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına və həmçinin yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin xaricə axınının qarşısının nisbətən alınmasına təsir göstərir. Xarici investisiya qoyuluşu yerli investisiyaların həcmnin artmasına, valyutanın ölkədə qalmasına və bütün müəssisələr arasında iqtisadi əlaqələrin fəallaşmasına kömək edir.

Qeyd etmək ki, özəlləşdirmə prosesində xarici investisiyanın milli iqtisadiyyatın inkişafına nə qədər müsbət təsiri olsa da, onun mənfi təsirlərini də qeyd etmək mümkündür. Belə ki, xarici sərmayənin ölkəyə systemsiz, nəzarətsiz, qeyri-bərabər (tarazlı) formada cəlb edilməsi milli iqtisadiyyatı ondan asılı vəziyyətə sala bilər, iqtisadiyyatın idarə edilməsi imkanlarını məhdudlaşdırar. Digər tərəfdən, sərmayənin cəlb edilməsi ölkədaxili istehsalçıların tam rəqabətə tab gətirməyərək gəlirlərinin azalmasına, müflisləşməsinə, ölkənin tədiyyə balansının tənzimlənməsində qeyri-mütənasibliyə gətirib çıxarır.

Hər bir ölkədə dövlət iqtisadiyyatına daxil olan xarici sərmayədən səmərəli istifadə etmək məqsədini güdən ümumi siyasi sabitlik, bazar xarakterli hüquqi və iqtisadi rejim, uzunmüddətli normal vergi sistemi tətbiq edilməlidir.

Zamanla inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi bir daha göstərir ki, irimiqyaslı, nəhəng problemlərin həll edilməsi birinci növbədə kiçik fəaliyyət və işgüzarlıq məsələlərinin həllindən daha çox asılıdır. Azərbaycanda həyata keçirilən genişmiqyaslı özəlləşdirmə prosesində məhz bu konsepsiyaya daha çox üstünlük verilmişdir.

Nəzərinizə çatdıraq ki, Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesində II Dövlət Proqramının xüsusi əhəmiyyəti vardır. 2000-ci ilin avqust ayında «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»nın qüvvəyə minməsi ilə özəlləşdirmənin ikinci mərhələsinə start verilmişdir. Özəlləşdirmənin birinci mərhələsinin nəticələri göstərirdi ki, özəlləşdirmənin ilk illərində özəlləşdirilən müəssisələrin fəaliyyətinin lazımı səviyyədə dəstəklənməməsi səbəbindən bir çox hallarda istehsalın bərpası, yeni iş yerlərinin açılması üzrə proqnozlar reallaşmamışdır. Buna səbəb bəzən özəlləşdirilmiş müəssisələrin özəlləşdirilənə qədər yığılıb qalmış kreditor və vergi borcları və digər amillərdir. Ona görə də 2000-ci ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin müvafiq fərman və sərəncamları ilə özəlləşdirilmiş müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi və sahibkarlığın inkişafı məqsədilə zəruri qərarlar qəbul edilmişdir. Bu baxımdan artıq özəlləşdirilən müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, restrukturizasiyası və sağlamlaşdırılmasına xüsusi önəm verilməyə başlanmışdır. Bu sahədəki tədbirlər özəlləşdirilən müəssisələrə vergi və digər güzəştlərin edilməsi, güzəştli şərtlərlə kreditlər, enerji və qazla təmin olunması, dövlətə olan borcların silinməsi və digər məsələləri əhatə edərək, müəssisələrin özəlləşdirilmədən sonra fəaliyyətinin bərpa olunması üçün zəruri şərtlərin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə «Özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin, aqrar islahatları nəticəsində ləğv olunmuş və işğal altında olan rayonların təsərrüfat subyektlərinin borcları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

II Dövlət Proqramının əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- «Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq dövlət əmlakının özəlləşdirilməsini həyata keçirməkdən;

- iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməkdən;

- bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası kimi özəl mülkiyyətçilər təbəqəsini genişləndirməkdən;

- iqtisadiyyata investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar cəlb etmək yolu ilə onun inkişafına nail olmaqdan;

- dövlət əmlakını dövlət özəlləşdirmə çəklərinə satmaqla özəlləşdirmə prosesinə əhalinin maksimum geniş təbəqələrini cəlb etməkdən;

- I Dövlət Proqramı çərçivəsində özəlləşdirmə üçün açıq elan edilmiş müəssisə və obyektlərin özəlləşdirilməsini başa çatdırmaqdan ibarətdir.

II Dövlət Proqramında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi üçün aşağıdakı üsullar nəzərdə tutulmuşdur:

- dövlət müəssisələrinin fərdi layihələr üzrə özəlləşdirilməsi;

- özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin əmlakının əmək kollektivi üzvlərinə və onlara bərabər tutulan şəxslərə güzəştli satışı;

- dövlət əmlakının ixtisaslaşdırılmış çek və pul hərraclarında satışı;

- dövlət əmlakının hərraclar vasitəsilə satışı;

- dövlət əmlakının investisiya müsabiqələri vasitəsilə satışı;

- icarəyə verilmiş dövlət əmlakının satışı; dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə satışı.

Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»nda əvvəllər qüvvədə olan normativ-hüquqi sənədlərdən fərqli olaraq, xarici investorların özəlləşdirmədə iştirakı üçün daha əlverişli şərait yaradılmışdır. Belə ki, özəlləşdirmənin ikinci mərhələsində xarici investorlar dövlət əmlakını alarkən opsiyonlardan yalnız çeklə birgə istifadə edirlər. Qanuna əsasən, opsiyon xarici şəxslərə, investorlara çeklə özəlləşdirmədə iştirak hüququ

verən nağdsız, adlı qiymətli kağızdır. Buna uyğun olaraq, ixtisaslaşdırılmış çek hərraclarında xarici investorlar opsiya təqdim etməklə iştirak edirlər. Bundan əlavə, xarici investorlar üçün Azərbaycan Respublikasında əldə etdikləri xalis mənfəəti təkrarən investisiya şəklində ölkə iqtisadiyyatına yönəldikdə opsiya təqdim etmədən həmin mənfəət hesabına özəlləşdirmədə iştirak etmə imkanı nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, II Dövlət Proqramında sağlamlaşdırma tədbiri kimi, müəssisələrin özəlləşdirmədən qabaq idarəetməyə verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, böyük idarəçilik təcrübəsi olan, investisiya qoymaq, nou-hau cəlb etmək iqtidarında olan sərmayəçini cəlb etmək üçün müəssisə uzunmüddətli idarəetməyə verilir, daha sonra həmin müəssisənin özəlləşdirilməsi bu və ya digər üsulla həyata keçirilir.

Daha sonra özəlləşdirmə və liberallaşdırma siyasətinin davamı olaraq 2000-ci ilin avqust ayında təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı» əhatə dairəsinə görə I Proqramdan fərqlənirdi. Bu Proqramın əsas məqsədləri artıq bərpa edilmiş və inkişafda olan iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və rəqabət mühitinin formalaşdırılması əsasında milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltməkdən, bazar münasibətlərinin iqtisadi əsası kimi özəl mülkiyyətçilər təbəqəsini genişləndirməkdən, iqtisadiyyata investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar cəlb etmək yolu ilə onun inkişafına nail olmaqdan, özəlləşdirmə prosesinə əhalinin maksimumunu geniş hissəsini cəlb etməkdən ibarət olmuşdur.

Bildirmək istərdim ki, orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsinə başlandıqdan sonra durğunluq vəziyyətində olan bir çox müəssisələrin fəaliyyəti bərpa edilmiş, əmək kollektivi üzvlərinin bir qismi öz iş yerlərinə qayıtmışdır. Mövcud bazarların (əsasən, keçmiş SSRİ bazarlarının) itirilməsi, istifadə olunan avadanlıq və texnologiyaların mənəvi və fiziki cəhətdən aşınması, investisiya çatışmazlığı kimi səbəblər üzündən onlar tam gücü ilə işləməsə də, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri həmin müəssisələri yeni bazarlar, nüfuzlu tərəfdaşlar və maliyyə vəsaitlərinin axtarılmasına məcbur edir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi prosesi

başladığı dövrdən bu günədək ticarət və xidmət sahələri ilə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının yeyinti, emal, quşçuluq, taxılçılıq, nəqliyyat, tikinti, maşınqayırma, kimya və bir sıra digər sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr özəlləşdirilmək üçün açıq elan edilmiş və həmin müəssisələrin bazasında 1500-dən çox açıq səhmdar cəmiyyətləri təsis edilmişdir. Özəlləşdirmə prosesi çərçivəsində yaradılmış səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin satışı ilə bağlı indiyədək 351 pul və 90 çek hərracı keçirilmişdir.

Bu zaman yerli investorlarla yanaşı, xarici investorlar tərəfindən də özəlləşdirmə prosesinə böyük maraq göstərilmiş və «Bakı-Pivə», «Qaradağ-Sement», «Bakielektroqaynaq» («Baku Steel Company»), «Bakı-Tütün» («European Tobacco Baku»), «BM SUN», «Gön Dəri» və s. müəssisələrin özəlləşdirilməsində xarici investorlar iştirak etmişlər.

Məlumat üçün qeyd edək ki, özəlləşdirmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin satışı mexanizminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində özəlləşdirmədə əhalinin və əmək kollektivlərinin mənafeləri təmin 4 olunmuş, onlara edilən güzəştlər daha ünvanlı və birbaşa xarakter daşımışdır. İstər kiçik müəssisələrin, istərsə də orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi zamanı əmlakın güzəştli satışı və özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) geniş miqyasda istifadəsi nəzərdə tutulur. Özəlləşdirmə haqqında qanunda konkret olaraq, əmək kollektivi və onlara bərabər tutulan şəxslərin dairəsi müəyyənləşdirilmişdir. Bundan başqa, qanunda ilk dəfə olaraq, özəlləşdirilməsi qadağan olunan obyektlərin siyahısı göstərilmişdir. Qanunda özəlləşdirmənin yeddi üsulu göstərilmiş, onlardan üçü birinci Dövlət Proqramı çərçivəsində istifadə olunmuşdur. Bunlar fərdi layihələr üzrə müəssisələrin özəlləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılmış pul hərracları vasitəsilə dövlət əmlakının satışı və dövlət müəssisələrinin müflis elan olunması yolu ilə satışı üsuludur. Bundan başqa, özəlləşdirmədən daxil olan vəsaitlərin bir hissəsinin mövcud dövlət müəssisələrinin və özəlləşdirilmiş müəssisələrin fəaliyyətinin sağlamlaşdırılması istiqamətində ayrılması hazırkı mərhələdə düşünülmüş və məqsədli xarakter daşır.

Nəzərə çatdıraq ki, özəlləşdirmə qanununda və II Dövlət Proqramında əvvəlkilərdən fərqli olaraq, iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasında, sahibkarlığın inkişafında, rəqabət mühitinin formalaşdırılmasında, iqtisadiyyata investorların cəlb edilməsi ilə səmərəliliyin artırılması məqsədilə bir çox yeni müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Həmin normativ sənədlərdə xarici investorların özəlləşdirmədə iştirakı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Xarici investorlar dövlət əmlakını alarkən opsiyalardan yalnız çek özəlləşdirilməsi zamanı istifadə edir, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasında əldə etdikləri xalis mənfəəti təkrarən investisiya şəklində ölkə iqtisadiyyatına yönəldikdə opsiya təqdim etmədən - həmin qanlarının sənədləri ilə təsdiq edilməlidir) edərək özəlləşdirmədə iştirak etməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd edək ki, yeni qəbul edilmiş sənədlərdə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirmə qabağı sağlamlaşdırılması və özəlləşdirilmiş müəssisələrin dəstəklənməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Bunlar ondan ibarətdir ki, müəssisələrin özəlləşdirməqabağı restrukturizasiyası həyata keçirilməlidir. Bunlar müəssisələrin ayrılması, bölünməsi, yəni ayrı-ayrı hissələrin hər hansı qaydada özəlləşdirilməsinin həyata keçirilməsidir.

Digər tərəfdən, müəssisələrin bir çoxunun bugünkü mövcud iqtisadi vəziyyəti qənaətbəxş deyil, onların əksəriyyətinin külli miqdarda borcları vardır. Bu da xarici və yerli investorlar üçün cəlbəedici olmur. Ona görə də, problemi həll etmək üçün müəssisə borclarının tərkibinin müəyyən edilməsi və borclarının restrukturizasiyası aparılmalıdır. Qanunla müəyyən edilmiş elə borc növləri var ki, onlara toxunmaq olmur. Bunlar, əsasən, sosial ödənişlərin və əmək haqlarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan borclardır.

Respublikamızda özəlləşdirmə həyata keçirilərkən bu sahədə beynəlxalq təcrübədən maksimum istifadə edilməsinə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi diqqət verilir. Bu əməkdaşlıq, əsasən, müxtəlif infrastruktur sahələrində, eləcə də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində dövlətsizləşdirmə tədbirləri üzrə ilkin tədqiqatların həyata keçirilməsində, məsləhət xidmətləri göstərilməsi,

özəlləşdirilməsi nəzərdə tutulmuş müəssisələrin reabilitasiyası və özəlləşdirmədən sonra dəstək tədbirlərinin həyata keçirilməsi istiqamətlərində olmuşdur.

Nəzərə çatdırırıq ki, Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycanda bir sıra infrastruktur sahələrdə restrukturizasiya və dövlətsizləşdirmə ilə bağlı layihələr həyata keçirilmişdir. Bunlara misal olaraq, «Bakı su təchizatı və kanalizasiya şəbəkəsinin idarəetməyə verilməsi və dövlətsizləşdirilməsi», «Bakı qazpaylayıcı şəbəkəsinin idarəetməyə verilməsi və dövlətsizləşdirilməsi», «Azərbaycan Respublikasının iri sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi strategiyasının hazırlanması» layihələrini göstərmək olar.

Məlumat olaraq qeyd edək ki, ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyinin (USAID) maliyyələşdirdiyi «Azərbaycanın enerji sektoruna texniki yardım» layihəsinin tərkib hissəsi olaraq «Azərbaycan Respublikasının istilik strategiyası» layihəsi hazırlanmış, bu sahədə idarəetmə və özəlləşdirmə imkanları araşdırılmışdır.

Almaniyanın Texniki Əməkdaşlıq Təşkilatı (GTZ) ilə səmərəli əməkdaşlıq layihələri həyata keçirilir. Əməkdaşlıq çərçivəsində GTZ tərəfindən özəlləşdirilən müəssisələrin işçilərinə yeni peşələrin öyrədilməsi, müəssisələrdə menecmentin yüksəldilməsi, bəzi müəssisələr üzrə özəlləşdirmə layihələrinin hazırlanması, tekstil və toxuculuq sənayesi müəssisələrinin potensialının araşdırılması, şərabçılıq sahəsinin inkişafı istiqamətində pilot layihə və s. istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Özəlləşdirmə tədbirlərinin araşdırılmasında və həyata keçirilməsində şəffaflığın təmin edilməsi, mövcud vəziyyətin öyrənilməsi sahələrində nüfuzlu məsləhətçi şirkətlərlə də səmərəli əməkdaşlıq əlaqələri yaradılmışdır. Belə ki, «Arthut & Andersen», «Baker&McKenzie», «KPMG», «Emst & Young», «Deloitte&Touche», «CA İB Corpoate», «Finance Beratungs» və digər beynəlxalq səviyyədə tanınmış məsləhətçi şirkətlər müxtəlif layihələr çərçivəsində əməkdaşlığa cəlb edilmişdilər. Bununla belə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi və idarəetməyə verilməsində potensial investorların cəlb edilməsində məsləhətçi şirkətlərin xidmətlərindən geniş istifadə olunur.

II FƏSİL. KİÇİK BİZNESİN NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Audit fəaliyyəti və onun həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri

Respublikamızda biznes fəaliyyətinin formalaşması üçün həm iqtisadi, həm də siyasi mühitin yaradılması bu proseslərin daha da genişlənməsinə zəmin yaradır. Biznes fəaliyyətinin əsas növlərindən biri auditorlar fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət haqqında fikirlərimizi diqqətə çatdıraq. Belə ki, auditor fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası tərəfindən həyata keçirilir.

Auditorlar Palatasının əsas vəzifələrinə aiddir: auditor fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması; auditin metodologiyasının hazırlanması; auditor fəaliyyətini həyata keçirən zaman bütün auditorlar və auditor təşkilatları tərəfindən AR mövcud qanunlarına riayət olunmasına nəzarət.

Respublikamızda Auditorlar Palatası aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- auditor təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi və mövcud qanunvericilik aktlarının tətbiqi məsələləri ilə əlaqədar sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına məsləhət verir;

- auditor xidmətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar təkliflər hazırlayır və onların həyata keçirilməsinə nəzarət edir,

- auditin aparılmasına dair təlimatlar, tövsiyələr və metodik göstərişlər

- auditor xidməti göstərilməsinin forma və metodlarına dair normativ sənədlər tərtib edir, milli və beynəlxalq təcrübənin daim öyrənilməsi əsasında müvafiq tövsiyələr hazırlanır;

- sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir;

- sərbəst auditor, auditor təşkilatı, sərbəst xarici (kənar) auditor və xarici (kənar) auditor təşkilatının filialı və (və ya) nümayəndəliyinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin "Auditor xidməti haqqında" AR Qanununa uyğunluğunu yoxlayır və onların işinə nəzarət edir;

- təkrar audit həyata keçirir.

Auditorlar Palatasının səlahiyyətləri “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamədə öz əksini tapmışdır. Palatanın aşağıdakı səlahiyyətləri vardır:

- sərbəst auditorların və auditor təşkilatlarının apardıqları auditin keyfiyyətini yoxlamaq və auditin keyfiyyətini yoxlamaq və auditin aparılmasında qanun pozuntusuna yol verildikdə auditor fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ verən lisenziyanı geri almaq;

- sərbəst auditorlardan və auditor təşkilatlarından müəyyən edilmiş formada hesabat almaq;

- öz səlahiyyətləri daxilində sərbəst auditorlara və auditor təşkilatlarına icrası məcburi olan təlimatlar və metodik göstərişlər vermək;

- sərbəst auditorlar və auditor təşkilatları ilə onların sifarişçiləri arasında baş verən müxtəlif xarakterli mübahisələrə baxmaq;

- auditorların fəaliyyəti üzrə şikayətlərə baxıb onları həll etmək;

- təcrübə mübadiləsi və mütəxəssislər hazırlanması məqsədilə auditor fəaliyyəti ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlarla işgüzar əlaqələr yaratmaq və xarici ölkələrdə audit məsələləri üzrə Azərbaycan Respublikasının mənafeyini təmsil etmək;

- auditor kadrlarını hazırlamaq və təkmilləşdirmək;

- fiziki və hüquqi şəxslərə auditor fəaliyyəti və maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində xidmət göstərmək;

- təsərrüfat subyektləri ilə bağlanmış müqavilələr əsasında auditor xidmətləri göstərmək;

- auditor təşkilatları təsis etmək;

- Palatanın səlahiyyətinə aid olan auditor xidmətinə dair başqa məsələləri həll etmək.

Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında Əsasnamədə göstərilir ki, Palatanın əsas vəzifəsi mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq aparılmasını maliyyə

hesabatlarının dürüst tərtib olunmasını təmin etmək məqsədi ilə respublikada auditor xidmətini təşkil etmək və onun mövcud qanunvericiliyə uyğun inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirir.

Auditorlar Palatası aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- Azərbaycan Respublikasında auditor xidməti üzrə lisenziyalaşdırmanı həyata keçirir və onların işlərinin “Auditor xidməti haqqında” AR Qanununa uyğunluğuna nəzarət edir;

- ixtisasartırma kurslarında təhsil keçməsi haqda şəhadətnamənin surəti;

- əmək kitabçasının notarial qayda təsdiq olunmuş surəti;

- lisenziyanın müddətinin uzadılmasına görə rüsumun ödənilməsini təsdiq edən sənədin surəti.

b) Auditor təşkilatları:

- təşkilatın rəhbəri və orada işləyən auditorlar haqda məlumat;

- təsdiq olunmuş formada auditor fəaliyyətinin göstərilməsi haqqında məlumat;

- lisenziyanın müddətinin uzadılmasına görə rüsumun ödənilməsi haqqında sənədin surəti.

Zərurət yarandıqda lisenziyanın müddətinin uzadılmasının mümkünlüyünü müəyyən etmək üçün digər sənədlər də tələb oluna bilər.

Məlumdur ki, auditin əsas vəzifəsi - müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinə dair dürüst informasiya toplamaq və həmin informasiya əsasında müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında, mühasibat balansı və maliyyə hesabatlarının dürüstlüyü haqda nəticələri formalaşdırmaqdır.

Auditi tənzimləyən prinsiplər iki əsas qrupa bölünür: peşə etikasına və metodoloji.

Auditin aparılması zamanı peşə etika prinsipləri mütləq nəzərə alınmalıdır.

Metodoloji prinsiplər mütləq və tövsiyə xarakteridəşiyə bilər. Mütləq və ya tövsiyə xarakterli metodoloji prinsiplər konkret audit standartları ilə reqlamentləşdirilir.

Auditor vicdanlılıq və obyektivlik, müstəqillik, peşəkarlıq və kompetentlik; konfidensiallıq kimi əsas prinsiplərə əsaslanmalıdır.

İstənilən auditor xidmətləri göstərərəkən auditor obyektiv və vicdanlı olmalı, konfliktə maraq göstərməməli, qərəzli mövqe tutmamalı, faktları qəsdən təhrif və ya başqalarını öz fikrinə tabe etməməlidir.

Vicdanlılıq peşəkar qəbul edilmək üçün auditorun əsas xarakterik siması olmalıdır, sifarişçinin, cəmiyyətin etibarının əsaslandığı bu keyfiyyəti doğrultmalıdır. Vicdanlılıq auditorun obyektivlik, müstəqillik prinsiplərini və lazımi dərəcədə diqqətli olmağı tələb edir,

Auditorun müstəqilliyinə bir sıra obyektiv amillər təsir göstərir. Bura: peşə etikasının pozulması səbəbindən ixtisası üzrə işləmək hüququndan məhrum olunması ehtimalı, imicinin itirilməsi, auditorun düzgünlüyünə və obyektivliyinə qarşı olan hər bir hərəkətə müqavimət aid edilir.

Auditor yoxlamasının aparılması və rəyin tərtib edilməsi zamanı auditorlar yoxlanılan təsərrüfat subyektinə və ya üçüncü tərəfə, məsələn, yoxlama aparılmasını sifariş edən dövlət orqanına, eləcə də mülkiyyətçilərə və işlədikləri auditor təşkilatlarının rəhbərlərinə qarşı münasibətdə müstəqil olmalıdırlar.

Maliyyə hesabatları haqqında auditor öz rəyini verərkən müstəqillik böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də auditor müştəri ilə müəyyən maliyyə münasibətlərinə malikdirsə və o, müştərinin şirkətinin idarə olunmasında faktiki iştirak edirsə və ya həmin şirkətin nəzarəti altında işləyirsə, maliyyə hesabatını qiymətləndirə bilməz. Başqa sözlə, kənardan auditorun fikrinə təsir edilməməli, onun fikri müstəqil olmalıdır. Bununla yanaşı, o, İdarəetmə və vergitutma sahəsində müəssisəyə məsləhət xarakterli xidmətlər göstərə bilər.

Auditorun müstəqilliyi onunla şərtlənir ki, o, hər hansı bir dövlət idarəetmə orqanında ştatda olan işçi deyil, təftiş-nəzarət orqanlarına tabe deyil və onların göstərişi və nəzarəti altında işləmir.

Nəticələrin obyektivliyi müəssisədə işlərin müfəssəl, onun istehsal-maliyyə fəaliyyətinin nəticələrinin öyrənilməsinə, iqtisadi təhlili və yoxlamamanın nəticələri üzrə auditor rəyinin tərtib edilməsi prosesində zaman həqiqi məlumatlardan və

zəruri analitik metodlardan istifadəyə əsaslanır. Beləliklə, müştərinin maraqlarına diqqət cəmiyyət qarşısında auditorun müstəqillik, vicdanlılıq və obyektivlikdə təcəssüm olunan cəmiyyət qarşısında auditorun borcunun yerinə yetirilməsinə mane olmamalıdır. Belə ikiqat məsuliyyət - həm müştəri, həm də cəmiyyət qarşısında yüksək səviyyədə etik dərkətmə və davranış tələb edir.

Auditor müştəriyə qarşı mehriban və diqqətli olmalıdır. Əlbəttə, takt və diplomatçılıq çox vacibdir, əsas məsələlər üzrə auditorun mövqeyi müştəriyə tam aydın olmalıdır, heç bir peşəkar mütəxəssis özünün fikrini və nəticələrini mehribançılıq hisslərinə tabe etməz və mehribançılığa görə özünün obyektiv fikrini dəyişməz.

Qeyd edək ki, auditor xidmətlərinin göstərilməsi üçün auditor lazımı səviyyədə səriştəyə, kompetentliyə, biliyə və vərdislərə malik olmalıdır.

Peşəkar kompetentlik iki mərhələyə bölünür: peşəkar kompetentliyi əldə etmək və peşəkar kompetentliyi lazımı səviyyədə saxlamaq. Peşəkar kompetentliyin əldə olunması ali iqtisad və ya hüquqşünas təhsilinin, ixtisas üzrə 5 ildən az olmayaraq təcrübənin və auditor fəaliyyəti göstərmək hüququ verən lisenziyanın olmasını nəzərdə tutur. Auditorların peşəkarlığının peşəsinin saxlanması audit üzrə təsdiq və qəbul edilmiş qanunverici, normativ və təlimat materiallarının, norma və standartların müntəzəm öyrənilməsi, eləcə də maliyyə, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif məsələləri üzrə seminarlarda iştirak etməklə biliyin təkmilləşdirilməsini və artırılmasını nəzərdə tutur.

Auditor təmiz imicə, yüksək iqtisadi və hüquqi hazırlığa malik olmalıdır O, özünün peşəsinə olan inama xələl gətirə biləcək bütün hərəkətlərdən çəkinməli, belə hərəkətə yol verməməlidir. Belə hərəkətlərə aiddir:

- müştərinin tələbi ilə mühasibat sənədlərini və uçot yazılarını qaytarmamaq (hətta müştəri onun xidmətinin haqqını ödəməmişdirsə);

- peşəkar fəaliyyətdə irqi, dini etiqad, cins və milliyyətinə görə fərqin qoyulması;

- auditor yoxlamalarının aparılması zamanı müştərinin haqlı olaraq yerinə yetirilməsini gözlədiyi auditor standartları və normalarına əməl olunmaması;

- mühasibat hesabatlarına və maliyyə hesabatlarına qeyri-real və qeyri-dəqiq yazılışların aparılması (və ya həmin hərəkətləri etməyə razılığın verilməsi).

Nəzərinizə çatdırmaq ki, auditor müştərisinin istehsal və kommersiya sirlərini gözləməli və qorumsalıdır, müştəriyə zərər gətirməmək məqsədi ilə onları yaymamalıdır. Auditor müəssisə rəhbərliyinin icazəsi olmadan onun təsərrüfat fəaliyyəti haqqında heç bir fiziki və ya hüquqi şəxsə informasiya verməməlidir. Öz müştərilərinin sirlərinin açıqladığına görə auditor qanunla məsuliyyət daşıyır, eləcə də peşə etikası normalara görə həmkarları qarşısında mənəvi məsuliyyət daşıyır. Lakin bu qayda ilə bağlı müəyyən istisnalar da mövcuddur. Belə ki, yoxlanılan müəssisənin (şirkətin) fəaliyyəti haqqında informasiya səhmdarların ümumi iclasının qərarına əsasən şirkətin rəhbərliyinin xahişi ilə, məhkəmənin qərarına əsasən eləcə də audit prosesində dövlət sirlərinin yayılması faktı müəyyən edilərsə, dövlət təhlükəsizlik orqanlarına xəbər verə bilər.

Əldə edilən informasiyaların konfidensiallığı vaxt etibarı ilə və sifarişçi ilə bilavasitə əlaqələrin davam etməsi və ya həmin əlaqələrin bitməsindən asılı olmayaraq, audit tərəfindən sonadək qorunur.

Audit fəaliyyətini həyata keçirən auditor müstəqil olaraq auditor sübutlarının əldə edilməsi prosedurlarını müəyyən edir. Bu zaman auditorun sərəncamında olan informasiyalar bütün aktiv və passivlərin uçota alındığı və yoxlanılan müəssisəyə aid olduğu, uçot qaydalarının qanunvericiliyə və uçot siyasətinə uyğun gözləndiyi, bütün gəlirlər və xərclər hesabat dövründə uçota alındığı, uçotda əks etdirilmiş təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının həqiqətən də baş verməsi, təsərrüfat subyektinin maliyyə nəticələrinin düzgün formalaşdığı haqda rəyin tərtib etməyə imkan verməlidir. Auditor öz nəticələrini əsaslandırmaq üçün müstəqil prosedurlar əsasında kifayət qədər auditor sübutları əldə etməlidir. Audit olunan bütün obyektlər üzrə auditor sübutlarının hazırlanması auditorun əsas işi hesab olunur. Sübutların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında auditor aşağıdakı məsələlər üzrə nəticə çıxarır:

- illik mühasibat hesabatının vəziyyəti və məzmunu haqda;

- bankların, fondların, birjaların, şirkətlərin, eləcə də mülkiyyət və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq digər təsərrüfat subyektlərinin illik balansının dürüslüyü və tamlığı haqda;

- təsərrüfat subyektlərinin investisiya qoyulması və innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində iştirakının mümkünlüyü, eləcə də innovasiya layihələrinin iştirakçılarının müəyyən edilməsi zamanı müəssisəyə seçmək imkanı haqda;

- kredit resurslarının və investisiyaların məqsədli istifadəsi ilə bağlı;

- təsərrüfat subyektlərinin nizamnamə kapitalının yaradılmasının vaxtında və tam həyata keçirilməsi, formalaşdırılması və s.

Toplanmış sübutların həcmi auditor yoxlaması zamanı obyektiv auditor rəyinin tərtib edilməsinə imkan verməlidir. Bu, ilk növbədə uçot obyektlərinin vəziyyəti haqqında auditor rəyinin tərtib edilməsi üçün informasiyanın əsas rol oynaması ilə bağlıdır. Auditor sübutları dürüst olmalı və inandırıcı xarakter daşmalıdır. Auditor sübutlarının dürüslüyünün qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı şərtlərə əsaslanılmalıdır:

- xarici (kənar) auditor sübutları (üçüncü tərəfdən əldə edilən informasiya) daxili auditor sübutları ilə müqayisədə daha dürüstdür;

- daxili sübutlar (müştəridən alınan informasiyalar) mühasibat uçotunun müvafiq sistemi effektiv işlədikdə daha dürüst hesab edilir;

- auditorun özü tərəfindən əldə edilən sübutlar müəssisədən alınan sübutlarla müqayisədə daha dürüstdür;

- sənədlər və yazılı ifadələr formasında sübutlar şifahi ifadələrdən daha dürüst hesab edilir.

Auditor sübutlarının kafiliyi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- maliyyə hesabatları səviyyəsində, eləcə də hesablardakı qalıqlar səviyyəsində və əməliyyat növləri üzrə auditor tərəfindən daxili riskin xarakteri və mahiyyətinin qiymətləndirilməsindən;

- mühasibat uçotunun aparılması və daxili nəzarət sisteminin xarakteri və daxili nəzarət üzrə riskin qiymətləndirilməsindən;

- yoxlanılan balans maddələrinin və ya əməliyyat növlərinin həqiqiliyindən;

- əvvəlki auditor yoxlamalarında toplanmış təcrübədən;
- aşkar edilmiş səhvlər, təhriflər və fırılداqlar da daxil olmaqla auditor prosedurlarının nəticələrindən;

- mövcud informasiyaların mənbəyi və dürüslüyündən.

Təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının dürüslüyünü təsdiq etmək üçün kifayət qədər sübutlar toplayarkən auditor aşağıdakı məsələlər üzrə öz fikrini bildirməlidir:

- mövcudluq - aktiv və passivlər hesabat tarixinə mövcuddur;
- hüquq və öhdəliklər - aktiv və passivlər müəyyən tarixə iqtisadi subyektə aiddir;
- aidatlıq - təsərrüfat əməliyyatları və hadisələr hesabat dövrü ərzində iqtisadi subyektə aiddir;
- tamlıq - mühasibat uçotunun aparılması üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydaya uyğun olaraq, uçot yazılışlarına daxil edilməmiş aktivlər, passivlər, əməliyyatlar, hadisələr və ya açıqlanmamış maddələr yoxdur;
- qiymətləndirmə - aktiv və passivlər müvafiq balans dəyəri ilə qeyd olunmuşdur;
- dəqiqlik - təsərrüfat əməliyyatları və ya hadisələr üzrə məbləğlər lazımı qaydada əks etdirilmiş, gəlir və xərclər müvafiq dövrə aid edilmişdir;
- təqdim etmə və açıqlama - maddələr açıqlanmış, təsnifləşdirilmiş və maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsinin qəbul edilmiş əsasnaməsinə uyğun şərhləndirilmişdir.

Auditor sübutları maliyyə hesabatlarının hər bir bölməsi üzrə əldə edilməlidir. Əgər müxtəlif mənbələrdən alınan planlı sübutlar bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etmirsə, onda auditor sübutları daha inandırıcı hesab edilir. Əks təqdirdə, həmin uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün əlavə yoxlama prosedurları həyata keçirilməlidir. Qeyd edək ki, kifayət qədər və identik İnformasiya əldə etmək mümkün olmadıqda, auditor ya mənfəət rəy tərtib etməlidir və ya arayışı tərtib etməkdən imtina etməlidir.

Audit fəaliyyətində əsas olan analitik prosedurlar - maliyyə və qeyri-maliyyə göstəricilərinin öyrənilməsi və müqayisəsi yolu ilə aralıq və son nəticələrin qiymətləndirilməsi metodlarıdır. Auditor sübutlarının əldə edilməsi zamanı həmin prosedurlardan istifadə olunur. Analitik prosedurlar auditor tərəfindən əldə edilmiş informasiyaların təhlilini və qiymətləndirilməsini, mühasibat uçotunda qeyri-adi və ya düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyəti faktlarını, eləcə də səhvlərin və təhriflərin səbəblərini müəyyən etmək məqsədi ilə mühüm maliyyə və iqtisadi göstəricilərin tədqiq edilməsini əks etdirir.

Analitik prosedurları yerinə yetirərkən müxtəlif metodlardan - sadə müqayisədən, statistik metodlardan istifadə əsasında aparılan kompleks təhlil metodundan istifadə oluna bilər. Analitik prosedurlar konsolidə edilmiş mühasibat (maliyyə) hesabatlarına, struktur bölmələr üzrə, onların filialları, eləcə də maliyyə informasiyalarının konkret elementləri üzrə tətbiq edilə bilər.

Auditor analitik prosedurların mahiyyətini başa düşməlidir. Belə ki, başdan-başə sənədli yoxlama ilə müqayisədə analitik prosedurlar daha tez və ucuz başə gəlir. Auditor tərəfindən analitik prosedurların, metodların və onların tətbiqi dairəsinin seçilməsi auditorun təcrübəsi ilə müəyyənləşdirilir.

Auditin planlaşdırılması zamanı analitik prosedurlar maliyyə və qeyri-maliyyə informasiyalarına əsaslanır. Bu mərhələdə düzgün təşkil edilmiş qabaqcadan müşahidə auditora sifarişçinin fəaliyyəti ilə daha müfəssəl tanış olmağa imkan verir. Nəzarətin digər vasitələri ilə uzlaşdırıldıqda analitik prosedurlar dürüst auditor sübutlarını əldə etməyə imkan verir.

Analitik prosedurların növləri, davamiyyəti və həcmi daxili nəzarət sisteminin qeyri-səmərəliliyi riskinin, auditor riskinin və aşkar etməmək riskinin qiymətləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Göstəricilər arasında əlaqənin mövcudluğu və onların tədqiqi uçot sistemi ilə işlənən məlumatların tamlığı, dürüstlüyü, həqiqiliyi və qanuniliyi ilə bağlı auditor sübutlarını ilə formalaşdırır.

Auditor auditin son mərhələsində - bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının analitik prosedurlarını məzmununun sifarişçinin biznesinin xarakterinə uyğunluğu haqda tam nəticə formalaşdırdıqda yerinə yetirməlidir. Belə

prosedurların köməkliyi ilə alınmış nəticələr mühasibat (maliyyə) hesabatlarının ayrı-ayrı hissələri və ya elementlərinin auditi zamanı formalaşdırılmış nəticələrin təsdiq edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və bütövlükdə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının dürüslüyü haqda son nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Audit prosesində auditorun riskini və auditorun məsuliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Auditor riski dedikdə, auditorun qeyri-dürüst informasiyanın əks etdirildiyi maliyyə hesabatları və mühasibat balansı üzrə müsbət arayış verə biləcəyi ilə bağlı risk başa düşülür. Auditor riski - auditor tərəfindən həqiqətə uyğun olmayan maliyyə hesabatları və mühasibat balansı haqda öz fikrini əks etdirməkdən qorunmasıdır.

Auditor riskinin üç komponentini fərqləndirmək lazımdır:

-xüsusi risk (yoxlanılan müəssisənin mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında qeyri-dürüst informasiyanın olması ilə bağlı risk);

-nəzarət üzrə risk (müşərinin daxili nəzarət sistemi buraxılan səhvləri görməyə və ya düzəltməyə imkan verməməsi ilə bağlı risk);

- aşkar etmək üzrə risk (auditor tərəfindən buraxılan nöqsan və qanun pozuntularının müəyyən oluna bilməməsi ilə bağlı risk).

Xüsusi riskin mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, balans hesabı və ya ayrı-ayrı təsərrüfat əməliyyatları həqiqətə uyğun deyil, qeyri-dürüst informasiyanı əks etdirir və nəticə etibarlı ilə həmin nöqsanlar digər balans hesabı və ya təsərrüfat əməliyyatları üzrə qeyri-dürüst informasiya ilə birlikdə maliyyə hesabatlarını və mühasibat balansı maddələrini təhrif etmiş olur. Belə təhriflər həm obyektiv, həm də subyektiv amillərlə (hesabların müxəbirləşməsi, uçot registrlərində yazılışların aparılması, yekunun çıxarılması zamanı səhvlər, vergidən yayınmaq məqsədi ilə qəsdən maliyyə hesabatlarının təhrif olunması) əlaqədardır.

Xüsusi risk - müəssisənin, şirkətin və i.a. fəaliyyətinin funksiyasıdır, onun səviyyəsi daxili nəzarətin vəziyyətindən və effektivindən asılıdır. Uçot və hesabatda buraxılan səhvlər və digər pozuntular bir qayda olaraq daxili nəzarət sistemi vasitəsi ilə xəbərdar və aşkar edilir.

Nəzarətlə bağlı risk onunla xarakterizə olunur ki, balans hesabı üzrə qalıqın təhrif olunması və ya dürüst olmayan təsərrüfat əməliyyatı daxili nəzarət sistemi vasitəsi ilə aşkar edilmədikdə və ya vaxtında xəbərdarlıq edilmədikdə yarana bilər. Nəzarət üzrə riski qiymətləndirmək üçün auditor daxili nəzarət sistemini, onun tamlığını və səmərəliliyini öyrənməlidir.

Xüsusi risk və nəzarətlə bağlı risk müəssisənin fəaliyyətinin funksiyası olmaqla maliyyə hesabatının auditor yoxlanmasından asılı olmayaraq mövcuddur. Auditorun vəzifəsi isə onları tam qiymətləndirmək və həmin riskləri müəyyən etmək üçün özünün xüsusi prosedurlarından istifadə etməklə onun səviyyəsini azaltmağa nail olmaqdır.

Müəyyən etməklə (aşkar etmək) bağlı riskin mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, auditor prosedurları vasitəsi ilə mühasibat uçotu hesablarında vəsait qalıqları haqqında və ya təsərrüfat əməliyyatları haqda təhrif olunmuş informasiya aşkar edilmir, həmin təhriflər mühasibat balansı və maliyyə hesabatı göstəricilərinin həqiqətə uyğun olmamasını şərtləndirir.

Mövcud auditor risklərinin auditor tərəfindən qiymətləndirilməsi audit prosesində dəyişə bilər. Xüsusi və nəzarət riski nə qədər yüksək olarsa, auditor bir o qədər müstəqil prosedurların yerinə yetirilməsindən təminat südə etməlidir.

2.2. İnnovasiya sahibkarlığı və kapital qoyuluşlarının maliyləşmə mənbələri

XXI əsr dünya təsərrüfat sistemində informasiya-texnologiyalarının tətbiqi ilə inkişafına böyük təsir imkanlarına malik olduğu yeni əsr kimi yaddaşlara həkk olunur. Bu baxımdan dünya təsərrüfatının inkişafı bu gün yeni artım keyfiyyəti ilə səciyyələnir. Bu keyfiyyət elektronika, informatika, qabaqcıl rabitə vasitələri, yeni materiallar əsasında təsərrüfatın sənaye bazasının radikal şəkildə yenidən qurulmasında öz əksini tapır. Bu prosesdə, müasir inkişaf j modeli kimi nəzərdən keçirilən innovasiya sahibkarlığı son dərəcə əhəmiyyətli rol oynayır.

Ölkə iqtisadiyyatındakı böhran vəziyyəti istehsalatın texnoloji və elmi-texniki səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Qeyd edək ki, müəssisələr, bir qayda olaraq, elmi-texniki inkişaf perspektivi üzərində çalışmır. Cari maliyyə nəticələrinin yaxşılaşdırılmasında maraq əsas yer tutur. Eyni zamanda, dünya təcrübəsi (xüsusən, Yaponiyada, Asiya və Latın Amerikasına ölkələrinin yeni sənaye ölkələrində) göstərir ki, bazara keçid yalnız elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olan iqtisadiyyatın bazis strukturundakı irimiqyaslı dəyişikliklərlə radikal təsərrüfat islahatlarının eyni zamanda həyata keçirildiyi təqdirdə uğurlu ola bilər.

“İnnovasiya” (“yenilik”) anlayışı Qərbi alimləri tərəfindən ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. “İnnovasiya” termini ilk dəfə 1930-cu ildə tətbiq olunub. Amma hal-hazırda bu anlayışın ümumi qəbul olunmuş izahı yoxdur. “Yenilik” kateqoriyası ədəbiyyatda ikili şəkildə: həm birdəfəlik əməliyyat, həm də proses kimi şərh olunur. “Yenilik” kateqoriyası, daha çox, “tətbiq - istehsal” dövrünü əhatə edən proses kimi nəzərdən keçirilir.

Bəzi iqtisadçılar yenilikləri mürəkkəb bir sistem kimi müəyyən edirlər və həmin ideya ilk əvvəl kommersiya fəaliyyətinə, daha sonra isə bazarda tələbatla malik olan məhsula və ya prosesə çevrilir.

Avstriya-Amerika iqtisadçısı Y.Şumpeterin XX əsrin ilk yarısına aid edilən əsərləri innovasiya sahibkarlığının anlaşılması üçün mənbə hesab oluna bilər. Həmin əsərlərdə sahibkarlıq ilk əvvəl texnologiyanın inkişafı ilə, yeniliklərlə və iqtisadi artımla bilavasitə bağlı idi. Sonralar sahibkarlığın məhz bu cür şərh olunması onu elmi-texniki tərəqqinin reallaşmasında əsas qüvvə kimi nəzərdən keçirməyə imkan verdi.

İqtisadçı alim Y.Şumpeter tərəfindən yaradılmış ilk analitik sxem iqtisadi fəaliyyətin sabit şəkildə tarazlı sistem kimi dövriyyəsinə təsvir edir. Bu statik modeldə mərkəzi yeri, mənfəət əldə etmək üçün yeni imkanlar axtararkən qabaqcıl ideyaların mənimsənilməsi, əvvəllər məlum olmayan məhsulların işlənilməsi və ya perspektiv resursların əldə olunması, qabaqcıl sahələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə bank kreditindən istifadə edən və bu yolla da təsvir olunan modelə dinamika elementi daxil edən “yenilikçi” sahibkar

tutur. Sonuncu hal xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki burada, mahiyyət etibarı ilə, iqtisadiyyatda dəyişikliklərin idarə olunması mexanizmindən söhbət gedir.

İqtisadi artımın və hal-hazırda mövcud olan resurslardan asılı olmadan, onun “imkanlara” istiqamətlənməsi amillərindən biri kimi sahibkarlıq haqqında Y.Şumpeterin prinsipial müddəaları innovasiya sahibkarlığının müasir xarakteristikasında da qüvvədə qalır. Bununla belə, XX əsrin 80-ci illərində bu sahədə müəyyən düzəlişlər aparılmışdır.

Y.Şumpeter sahibkarlığı iqtisadi artımın sənaye növü ilə əlaqələndirirdi ki, bunun üçün də əlavə resursların dövrüyyəyə cəlb edilməsi, nəticələrin qiymətləndirilməsinin istehsal meyarları, az həcmdə və ləng şəkildə dəyişən texnologiya səciyyəvi idi. İdarəetmə texnokratik yanaşmalar üzərində qurulurdu, iri firmalar isə dəqiq iyerarxiya strukturlarına malik idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda iqtisadi artımın keyfiyyət baxımından yeni növünə keçid müşahidə olunur ki, bir sıra tədqiqatçılar bu növü elmi-texniki, yaxud “yenilikçi” artım növü adlandırırlar. İstehsalatın sürətli inkişafı, eləcə də axtarışa, eksperimentə, riskə və təşəbbüsə yanaşmanın dəyişilməsi şəraitində sahibkarlıq artıq başqaları ilə birlikdə iqtisadi artıma təsir göstərən amillərdən biri kimi nəzərdən keçirilə bilməz. Onun rolu daha geniş vüsət alaraq ideyaların yaradılmasını, mövcud təşkilatların dəyişilməsini, yeni tələbatların ödənilməsi üçün resursların səfərbər edilməsini nəzərdə tutur.

Müasir şəraitdə sahibkarlıq, uzunmüddətli milli rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasının əsas resursu kimi elmi-texniki tərəqqi şəraitində iqtisadi sistemin gələcək inkişafının və transformasiyasının zəruri aləti və vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılması vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi həm ABŞ və Yaponiyada, həm də Qərbi Avropa ölkələrində müasir innovasiya sahibkarlığının ən səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Bazar islahatlarının həyata keçirildiyi Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində iqtisadi yüksəliş ümidləri, əsasən, innovasiya sahibkarlığı ilə əlaqələndirilir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə iqtisadçı alim Y. Şumpeter innovasiya sahibkarlığını, əsasən, iri firmalarla əlaqələndirirdi. Onlar indi də sənaye yönümlü elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri (ETTKİ), təşkilati və texnoloji yeniliklər sahəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bununla belə, elmi-texniki tərəqqinin dinamikasına və təsərrüfat təcrübəsinə kiçik firmalar əhəmiyyətli təsir göstərir. Bununla əlaqədar, bəzən təsərrüfat vahidlərinin həcmnin onların iqtisadiyyata verdiyi töhfəyə təsiri haqqında sual yaranır. Bu problemin müxtəlif aspektləri Helbreyt, Draker, Çandler, Saymon kimi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Son illərin nəzəri və iqtisadi işləri bu məsələyə bir çox cəhətdən aydınlıq gətirib.

Berlin elini tədqiqatlar mərkəzinin əməkdaşları - E.Aks və D.Odreç bu problemin öyrənilməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişlər. İri və xırda firmaların innovasiya fəaliyyətinin tam əhatəli iqtisadi modelinin yaradılmasında iddialı olmayan alimlər bu mövzunun nəzərdən keçirilməsini etibarlı empirik bazaya salmağa çalışıblar. Bu zaman məqsəd, müxtəlif ölçülü şirkətlərdə yeniliklərin tətbiqi prosesinin müqayisəli effektivliyi və ona zəmin yaradan amillər haqqında elmi ədəbiyyatdakı rast gəlinən əsas fərziyyələrin statistik təsdiqini və ya inkarını tapmaqdan ibarət olmuşdur.

Xüsusən, iki müxtəlif informasiya massivini müqayisə etməklə innovasiya prosesinin həm xərc (ETTKİ xərcləri), həm də nəticə (patentlər və kəşflər) tərəflərini nəzərdən keçirmək mümkün olub, bu isə firmaların həcmi ilə onların innovasiya fəaliyyətinin effektivliyi arasındakı korrelyasiya asılılığını aşkara çıxarmağa imkan yaradıb, Əldə olunan mənfəət, böyük firmalarla müqayisədə, kiçik firmaların daha böyük innovasiya fəallığına malik olmasından xəbər verir. Belə ki, kiçik riskli şirkətlərin fəaliyyətinə çəkilən xərclər ETKİ-n ümumi həcmnin təxminən 5%-ni təşkil edir. Eyni zamanda, istehsalata tətbiq edilən bütün innovasiyaların 5%-dən artıq hissəsi onların payına düşür.

Səciyyəvi nümunələr kimi, kiçik vençur sahibkarlarının metallurjiya (məsələn, fasiləsiz tökmə və şüa əridilməsi) və maşınqayırma (avtomatik ötürmə qutusu, səssiz arxa körpü) sahəsində əldə etdiyi, amma nəhəng firmalar tərəfindən tanınmayan nailiyyətləri misal göstərmək olar. Elektrofoto, vakuum lampaları,

diyircəkli qələm, penissilin, reaktiv mühərrik, rəngli foto kağızı və s. bu kimi kəşflərə məhz kiçik firmalar həyat verib. Statistika görə, iri yeniliklərin 60%-dən artıq hissəsi kiçik vençur firmalar tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Göstərilən nümunələrdən görünür ki, kiçik biznesin innovasiya potensialı elmi əhatəli və texniki cəhətdən mürəkkəb sahələrdə daha tam şəkildə açıqlanır, bu isə əməyin müxtəlif ölçülü müəssisələr arasında bölüşdürülməsinin xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

Müəssisənin innovasiya potensialı onun şəxsi innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək qabiliyyətini, əldə edilən texnologiyaların dərk olunmasını və tətbiqini, eləcə də gələcəkdə həmin texnologiyaların təkmilləşdirilməsini və onların əsasında yeni texnoloji biliyin əldə edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təkcə sırf texniki tədqiqatlar və nailiyyətlər deyil, həm də müəssisənin iş üslubundakı bütün müsbət dəyişikliklər (yeni xidmət növlərinin işlənilib hazırlanması, məhsula (xidmətə) daha aşağı qiymət qoyulması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, işçilərin iş şəraitinin yaxşılaşdırılması və s.) nəzərdə tutulur.

Kiçik müəssisələr, bir qayda olaraq, yeni məhsulun inkişafının yalnız ilk mərhələlərini (yeniliklərin təcrübədən keçirilməsi, kommersiya cəhətdən ilkin mənimsənilməsi, mürəkkəb məhsulun komponentlərinin hazırlanması və s.) təmin edərək onun kütləvi istehsal hüququnu daha iri təsərrüfat vahidlərini üzərində qoruyub saxlayır. Buna görə də məhsulun həyati dövrünün böyük olmadığı sahələr kiçik biznesin innovasiya fəaliyyəti üçün daha əlverişlidir.

Məhsulun nomenklaturasının tez bir zamanda əvəzlənməsi müəssisələrin bir innovasiyadan digərinə keçməsinə imkan yaradır. Eyni zamanda, təcrübə göstərir ki, kiçik biznes heç də iri müəssisələrdən az olmayan səviyyədə innovasiyaları işləyib hazırlamaqla bərabər, həm də onun bilavasitə elmi məhsul formasında satışını təşkil etməyə (lisensiyaların ixracı və yeni məhsulların satışı da daxil olmaqla) qadirdir.

Tədqiqatlar, tətbiq, istehsal və satış arasındakı əlaqələrin aydın və sadə olduğu, texniki rəhbərin isə elmi tədqiqatların gedişinə və istehsalata bilavasitə nəzarət etmək imkanının olduğu kiçik firmaların təşkilati strukturunun

üstünlüklərini, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar qeyd edirlər. Yeniliklərin mənimsənilməsi sahəsində bu cür firmanın qarşısına qoyulan məqsəd bütün icraçılara aydındır, idarəetmə qərarları, adətən, qeyri-rəsmi yolla qəbul olunur, yeni məhsul layihəsi üzrə rəsmi razılaşmaların sayı isə minimuma endirilir.

İri firmalarda, elmi-texniki ideyanın işlənilib hazırlanmasından tutmuş, onun kommersiya cəhətdən həyata keçirilməsinə qədər, konkret problemlərin həlli ilə məşğul olan ixtisaslaşdırılmış bölmələr və qruplar (daxili vençur) yaradılır. Qarşısına qoyulmuş ümumi uzunmüddətli məqsədlər və ayrılmış büdcə çərçivəsində müstəqil olan həmin bölmələr işin səmərəliliyini əhəmiyyətli surətdə artırır. Bu cür vençur qruplarının yaradılması həm kiçik şirkətlərdə ETTKİ-ni keçirilməsinin üstünlüklərindən, həm də iri korporasiyanın güclü elmi-texniki potensialından istifadə etməyə imkan yaradır.

İri şirkət çərçivəsində aparılan tədqiqat işi nəticəsində, həmin şirkətin əsas fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədar olmayan və effektiv istifadə oluna bilməyən yenilik yaradıldıqda müstəqil törəmə vençur firması ("xarici" vençur) yaradılır.

Müəyyən üstünlüklərlə bərabər, şəxsi firmanın təsis edilməsi korporasiya üçün əlavə problemlər yaradır. Vençur firmasının nisbi muxtariyyətinə riayət olunduqda, onun investisiya siyasətini korporasiyanın strateji inkişaf kursu ilə müəyyən dərəcədə uyğunlaşdırmaq tələb olunur. Öz imkanlarına görə alternativ yeniliklərin seçilməsində çətinliklər yaranır. Bundan əlavə, korporasiya bu cür innovasiya firmasının yaradılması prosesində müxtəlif növ xidmətlər göstərməyə məcbur olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, riskli kapital qoyuluşlarının daha bir təşkilati forması xırda innovasiya formalarının fəaliyyətinin birbaşa maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsidir. Bu forma müəyyən risklə bağlıdır, çünki yeniliyin həyata keçirilməsi uğursuzluqla nəticələndikdə, o, itkilərin bölüşdürülməsinin adi mexanizmini istisna edir. Bununla belə, o, həmçinin, istər güzəştli səhmlərin payından, istərsə də kommersiya uğuru təqdirində texnologiyadan imtiyazlı istifadə hüququndan daha yüksək mənfəət əldə olunmasını vəd edir. Riskli kapital

qoyuluşlarının bu forması, əsasən, iri investorlar tərəfindən və adətən, innovasiya dövrünün daha gec və daha az riskli mərhələlərində istifadə olunur.

İri şirkətlər kiçik firmaların elmi-texniki potensialının cəlb olunmasının digər bir formasından da istifadə edirlər. Belə ki, iri şirkətlər hər hansı yeni məhsulu və ya texnologiyanı mənimsəməklə bazar potensialını sübut etmiş bütöv şirkətlərin səhmlərini əldə edir və onları özünə birləşdirirlər. Çox vaxt bu üsulla iri şirkətlər daha mütərəqqi istehsal texnologiyasına keçərək onlara tanış olmayan bazara çıxırlar.

Həmçinin, müxtəlif birgə riskli müəssisə, subpodrat münasibətləri, elmi-tədqiqat konsorsiumları, strateji tərəfdaşlıq (milli və beynəlxalq), şəbəkə strukturları və s. formalardan istifadə olunur. Resursların kombinasiyasının optimal üsulları sayəsində innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi riski azalır. Bu sahədə geniş inteqrasiya proqramları ABŞ-da, Yaponiyada və Qərbi Avropada həyata keçirilir. Bundan əlavə, ABŞ-da və bir sıra digər ölkələrdə (Böyük Britaniyada, Almaniyada, Hollandiyada) universitetlərin, iri tədqiqat mərkəzlərinin və korporasiyaların nəzdində yaradılmış yeni firmaların “inkubatorları” kimi birgə sahibkarlıq formaları inkişaf edir. Zənnimizcə, bizim də bu təcrübədən yararlanmağımız məqsədəuyğun hesab olunur.

Riskli kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi onlar maliyyə təminatı mənbələrinin geniş çeşidli olması ilə səciyyələnir. Bu, korporasiyaların, sığorta şirkətlərinin, bankların, təqaüd və pay fondlarının, ayrı-ayrı investorların, dövlətin vəsaitləri ola bilər. Xarici mənbələrdən daxil olan vençur kapitalı da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir riskli kapital bazarı yüksək beynəlmiləlçilik xüsusiyyətinə malikdir. Demək olar ki, bütün aparıcı riskli investorlar bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərir, xarici törəmə şirkətlər və şöbələr açırlar. Riskli kapitalın ölkələrarası axını artır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif növ investorların vençur maliyyələşməsində iştirakçılıq bir sıra stimullarla izah olunur.

1. Əldə olunan səhm paketinin yüksək səmərəliliyi - ən azı 30%;
2. Fərdi investorlar (fiziki şəxslər) üçün vergi güzəştləri;

3. Bütün investorlar üçün kapital artımından ödənilən vergiyə güzəştlər. Qeyd edək ki, Böyük Britaniyada adi investorlar üçün bu dərəcə 40% təşkil edir, vençur müəssisələrinə vəsait yatıran (həmin vəsaitləri 5 il müddətinə götürməmək şərti ilə) hüquqi şəxslər üçün isə bu dərəcə 20%-dək, investisiya müddəti 10 ilədək olduqda isə 10%-dək azalır. Vəsaitlərə 4 ildən artıq müddətə investisiya yatıran fiziki şəxslər isə, ümumiyyətlə, vergi ödəmir.

4. Vençur kapitalının artması. Vençur müəssisənin yaradıldığı andan onun fond bazarında qiymətləndirilməsinə qədər vençur kapitalının 5-10 artması yaxşı göstərici hesab olunur.

Yuxarıda göstərilən çoxsaylı investorların hüquqi və iqtisadi statusundan, maliyyələşdirmə üsullarından və məqsədlərindən asılı olaraq, onları üç qrupa - fərdi və korporativ investorlar qrupuna və müstəqil vençur fondlarına ayırmaq olar.

Qeyd edək ki, fərdi investorlar, adətən, öz təcrübəsinə və maraqlarına əsaslanaraq, riskli investisiyalara maliyyə vəsaitləri yatıran dövlətli şəxslərdir. Onlar tək-tək, yaxud qrup şəklində investisiya yatıra bilər. Investisiyaların ümumi həcmində fərdi investorların iştirak payı ən çoxu 2% təşkil edir. Investisiyalaşdırılmış vəsaitlərə nəzarət etmək məqsədi ilə həmin şəxslər, adətən, şirkətlərin səhmdarları (həmsahibləri) olur. Biznesmenlər innovasiya layihələrinə maliyyə yardımını, riskin xüsusən böyük olduğu ən ilkin “konseptuallaşma” və “buraxılış” mərhələlərində həyata keçirir.

Məlumdur ki, korporativ investorlar (iri sənaye müəssisələri) kiçik firmaların yaradılmasını, kiçik vençur investisiya (qeyri-tədqiqat) firmalarının onlara tam məxsus olan filiallarını və ya vençur kapitalı üzrə ixtisaslaşdırılmış investisiya firmalarını bilavasitə maliyyələşdirə bilər.

Müstəqil vençur fondları iri banklar (kommersiya və investisiya bankları), sığorta şirkətləri, təqaüd və pay fondları, eləcə də ictimai peşə ittifaqlarının əmanət fondları tərəfindən yaradılır. Vençur fondları məhdud məsuliyyətli maliyyə tərəfdaşlığı statusuna malikdirlər. Onların iştirakçıları yatırılan vəsaitlərə mütənasib həcmdə mənfəət əldə edir və ya itkilərlə üzləşirlər.

Vençur fondunun ümumi həcmi, adətən, onun formalaşdırılması zamanı razılaşdırılır və 5 - 10 milyon ABŞ dolları civarında olur, amma ayrı-ayrı hallarda daha iri ölçülərdə ola bilər. Ayrı-ayrı iştirakçıların yatırdıqları əmanətlər, adətən, 200000 - 750000 milyon ABŞ dollar təşkil edir.

Vençur fondlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar səhmlərin satın alınması yolu ilə investisiya yatırılır. İdarəedici şirkət vasitəsi ilə fond müxtəlif müəssisələrin nizamnamə kapitalının 30%-dək hissəsini alaraq səhm paketinin (qeyri-nəzarət paketinin) iri sahibinə çevrilir. Bundan sonra, 4-5 il ərzində müəssisəyə investisiya yatırılır. Fondun kapitalı, fəaliyyətdə olan və səhmləri bazarda dövriyyədə olmayan müəssisələrin və şirkətlərin inkişafına və ya genişləndirilməsinə yönəldilir. Adətən, investisiyalar 5-8 il müddətinə yatırılır.

Qeyd etmək ki, əksər fondlar 7 ildən 10 ilədək müddətə yaradılır. Ən gec 10 ildən sonra fond bütün səhmləri sataraq müəssisəni tərk edir. Buna görə də resipient-müəssisənin səhmlərinin yüksək qiymətləndirilməsi fond üçün çox vacibdir. Bu məqsədlə fondlar müəssisənin idarəçiliyində və rəhbərliklə məsləhətləşmələrdə iştirak edirlər. Çox zaman fondun nümayəndəsi şirkətin direktorlar şurası heyətinə daxil olur. Bu cür birgə fəaliyyət yaxşı iqtisadi nəticələr verir.

Vençur fondları vençur müəssisələrinin inkişafının üçüncü (“erkən artım”) və dördüncü (yekun) mərhələlərində əsas investorlar hesab olunur. Avropada vençur şirkəti satın alınarkən onun səhmlərinin 45%-i vençur fondlarına məxsus olur. İlk iki mərhələdə (“toxum” və başlanğıc) investisiyaların ümumi həcmində vençur fondlarının payı yalnız 5 - 6% təşkil edir.

Vençur maliyyələşdirməsinin xüsusiyyəti mövcud əmlakla, əmanətlə və ya müəssisənin digər aktivləri ilə zəmanətli təminat olmadan perspektiv ideya əsasında vəsaitlərin təqdim olunması ilə bağlıdır. Yeganə girov qismində yalnız artıq fəaliyyətdə, yaxud hələ yaradılmaqda olan firmanın səhm payı çıxış edir. Layihənin həyata keçirilməsi müsbət nəticə verdikdə investor həmin layihəyə yatırdığı vəsaitləri geri ala və mənfəət əldə edə bilər; əks halda investor firmanın

aktivlərinin, qeydiyyatdan keçmiş nizamnamə kapitalında onun payına mütənasib olan hissəsini əldə edir.

Adi bank kreditləşməindən fərqli olaraq, vençur investisiyalaşdırması zamanı riskli müəssisələr onlara investisiya qoyulmuş vəsaitləri geri qaytarmalı deyillər. Vençur investisiyalaşdırması investisiya kapitalından gəlirlərin və faizlərin əldə olunmasına deyil, riskli müəssisələrin özlərinin inkişafına, onların yeniliklərinə və məhsulun kütləvi buraxılışından əldə olunan gəlirlərə, eləcə də uğurlu şirkətlərin səhmlərinin ictimaiyyət arasında yerləşdirilməsinə hesablanmaqla həyata keçirilir.

Riskləri minimuma endirmək məqsədi ilə vençur investorları öz yatırımlarını diversifikasiya edir.

1. Vəsaitlər müəyyən sayda müxtəlif layihələr arasında bölüşdürülür. Bu, bir və ya bir neçə investisiya layihəsinin mümkün uğursuz nəticəsini digər, daha uğurlu investisiyalar hesabına kompensasiya etməyə imkan yaradır.

2. İri və perspektivli layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi həyata keçirilir. Bu halda hər bir ayrıca investorun risk etdiyi məbləğlər azalmaqla bərabər, layihənin uğurla həyata keçirilməsinə ümumi maraq da artır.

3. Artıq qeyd olunduğu kimi, birgə vençur fondu yaradılır və həmin fondun adından riskli investisiyalar həyata keçirilir.

Vençur investisiya fondları investisiya qoyulan müəssisələrə böyük həcmdə vəsait yatırır. Buna görə də hər bir layihə ekspert yoxlamasından keçirilir və layihənin biznes planı tərtib olunur.

Layihənin təhlili zamanı, ilk növbədə, risk dərəcəsinə diqqət yetirilir. Ən iri vençur kapitalı risk etməyə hamıdan az meyilli olur. Layihələrin təhlili zamanı investorlar - fiziki şəxslər şəxsi təəssüratlarına əsaslanır, investor-müəssisələr isə layihənin ilkin yoxlanışım həyata keçirən məsləhətçilik, mühasibat, auditor firmalarını cəlb edirlər. Həmçinin, sahibkarın sifarişindən daha çox etibar edilən digər şəxslərin təqdim etdikləri qeyri-rəsmi məlumatlardan da istifadə olunur.

Qeyd edək ki, vençur müəssisəsinin yüksək artım potensialını müəyyən edən yüksək texnologiyalardan layihədə nə dərəcədə istifadə olunduğuna böyük diqqət

yetirilir. İnvestor öz kapitalı ilə risk etdiyindən, o, bu və ya digər texnologiyanın yeniliyini və onun mümkün yayılma dərəcəsini özü qiymətləndirir.

Biznes planının işlənilib hazırlanması zamanı diqqət mərkəzində olan məsələlər yeni məhsul bazarının ölçüləri və cazibədarlığı, təklif olunan layihənin unikalılığı ilə əlaqədardır. Məhz unikalıq elementi vençur kapitalına rəqabət üstünlükləri və öz sahəsində sürətli artım imkanı yaradır. Buna görə də bu element biznes planının əsas xüsusiyyəti hesab olunur.

İnnovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi prosesi, bir qayda olaraq, bir neçə mərhələdən ibarət olur ki, həmin mərhələlərin məcmusu da innovasiyalar zəncirini yaradır. Vençur müəssisələrinin müxtəlif artım mərhələlərində onun inkişafının müxtəlif məsələləri həll olunur. İnnovasiya zəncirinin mərhələləri (fazaları) müxtəlif cür şərh oluna bilər. Bununla belə, bütün hallarda innovasiya zənciri, ideyadan tutmuş, yeni məhsulun istehsalı buraxılmasına qədər cərəyan edən prosesin əsas tərkib hissələrini ehtiva etməlidir. Onların arasındakı əlaqə və hər bir mərhələnin çətinliyi müxtəlif məmulatlar üçün (texnologiyaya, istehsal dövrünə görə və s.) fərqlidir. İnnovasiya dövrünün ayrıca mərhələsi innovasiya fəaliyyətinin və maliyyələşdirməsinin müstəqil obyektinə ola bilər. Maliyyələşdirmə, yeni məhsulun işlənilib hazırlanmasından tutmuş, yeni məhsulun silsilə buraxılışına qədər innovasiya fəaliyyətinin bütünlüklə həyata keçirilməsi dövrünü də əhatə edə bilər. Hər bir növbəti mərhələ əvvəlki mərhələnin uğurundan asılı olaraq maliyyələşdirilir.

Vençur müəssisəsinin inkişafının hər bir mərhələsində maliyyə resurslarına müxtəlif tələbatlar, həmin müəssisənin məhsulları üçün bazarda imkanlar və müvafiq olaraq, onun digər mənbələrdən maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaranır. Beləliklə, vençur investorlarının rolu, eləcə də maliyyə təminatının ölçüləri və səciyyəsi (tərkibi, strukturu) innovasiyanın həyata keçirilməsi mərhələsindən asılı olaraq fərqləndirilir.

Bu prosesdə birinci mərhələ “toxum mərhələsi” adlanır, çünki onun əsasını məhsulun istehsalı haqqında elmi ideya təşkil etsə də, hələ bunu həyata keçirə biləcək müəssisə yoxdur. Bu mərhələdə yeni məhsulun prototipi yaradılır. Bu

mərhələnin həyata keçirilməsi üçün cüzi maliyyə resursları tələb olunur. Maliyyələşdirmənin əsas mənbələri layihə rəhbərinin, onun ailəsinin, dostlarının şəxsi vəsaitləridir. Həmçinin, hökumət qrantlarından və müxtəlif xeyriyyə təşkilatlarının qrantlarından istifadə olunur. Sahibkarlara yardım göstərilməsi üçün inkubatorlar və innovasiya parkları yaradılır, kiçik firmalar zəruri infrastrukturla (iş sahəsi, kompüter və çoxaldıcı texnika, lizinq avadanlığı, eləcə də maliyyə resurslarının, menecerlərin, işçi heyətin və s. axtarışı ilə) təmin olunur.

Vençur müəssisəsinin maliyyələşdirilməsinin ikinci - başlanğıc mərhələsində böyük çətinliklər meydana çıxır. Bu mərhələdə iş sahələrinin icarəsi, avadanlığın alınması, texnologiyadan istifadə olunması, məhsulun istehsalı, potensial alıcıların axtarılması üçün böyük maliyyə resursları tələb olunur. Yeni əqli və ya maddi məhsulun, texnologiyanın və s. nümunəsi yaradılır, amma satıla biləcək avadanlıq yoxdur, buna görə də satışdan mənfəət əldə etmək qeyri-mümkündür. Bu problem, innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə öz şəxsi vəsaitlərini yatıran fiziki şəxslərin (biznesmenlərin) vençur kapitalının cəlb edilməsi yolu ilə həll olunur. Biznesmenlər üçün səciyyəvi fiqur öz şirkətini satmış və kapitalın bir hissəsindən digər layihələrə investisiya yatırılması üçün istifadə edən sahibkardır. Onlar vençur müəssisəsinin yaradılmasının erkən mərhələlərində, amma uzun müddətə - müəssisənin fond bazarına çıxmasına qədər 7 il müddətinə vəsait yatırırlar. Biznesmenlərin tərəfindən vəsait yatırılması böyük əhəmiyyət daşıya bilər, eləcə də əvvəlki mərhələlərin uğurundan asılı olaraq və layihənin icra mərhələlərinə müvafiq surətdə tranşlarla həyata keçirilə bilər. Vençur sahibkarlarının və biznesmenlərin fiziki şəxslər olduğunu və onların bir-birini tapmasının çətin olduğunu nəzərə alaraq, yerli investorlar şəbəkəsini birləşdirən mənfəətsiz şirkətlər yaradılır; sponsorluq banklar tərəfindən həyata keçirilir, investorlar üçün bülletenlər buraxılır.

Daha sonra üçüncü mərhələ - “erkən artım” mərhələsidir. Məhsulun istehsalına və onun bazarla sınaqdan keçirilməsinə başlanılır, xərclərin əvəzi qismən ödənilir. Təxminən, 20% layihələndirilən səmərəlilik dərəcəsini verir; 60% müəyyən səmərəliliyi təmin etsə də, qoyulmuş kapitalın böyük artımına şərait

yaratmır; 20%-nin isə ümumiyyətlə əvəzi ödənilmir. Maliyyələşdirmə potensial mənfəətliliyə yönümlü olan vençur kapitalı fondları və firmaları tərəfindən həyata keçirilir. Bu mərhələdə vençur müəssisələrinə iri korporasiyalar böyük maraq göstərir və yeni texnologiya əldə edərək onun əsasında öz fəaliyyətini restrukturizasiya etmək məqsədi ilə onların səhmlərini əldə edir. Bu mərhələdə innovasiyalara təşkilati yardım fondlar, məhdud məsuliyyətli tərəfdaşlıqlar, trastlar və s. tərəfindən həyata keçirilir. Bunların 16%-i mühəndislik, 39%-i xidmət, 20%-i yüksək texnologiyalar sahəsində, 25%-i isə digər sahələrdə çalışan fondlardır.

Vençur müəssisəsinin inkişafının dördüncü - “yekun” mərhələsində məhsul artıq bazarda tanınmış olur, yüksək tələbata malik olur, yeni kapital qoyuluşları tələb olunur. Vençur müəssisəsinin inkişafı üçün zəruri olan maliyyə resursları müəssisənin bir və ya bir neçə şəxsə satılması hesabına təmin olunur. Nəticədə mövcud şirkətin bazasında yeni, müstəqil şirkət yaranır. Vençur investorlarının onların investisiya qoyduğu şirkətləri tərk etməsinin ənənəvi üsulları aşağıdakılardır:

- birbaşa satış - vençur investoruna məxsus olan səhm paketinin digər investora: vençur, maliyyə, strateji investora satılması;
- idarəedicilər tərəfindən alış - vençur investoruna məxsus olan səhm paketinin şirkətdə mövcud olan idarəedicilər komandasına, yaxud da şirkətə kənardan gələn idarəedicilər komandasına satılması.

Qeyd edək ki, bazarda aktiv fəaliyyət göstərən və böyük artım potensialına malik olan şirkətlər satın almır. Bu cür investisiyalarla və onların əvəzinin ödənilməsi ilə bağlı olan risklər nisbətən aşağıdır. Bu mərhələdə şirkətlərin yalnız 12%-i bazarda qala bilmir. Şirkətlərin yeni sahibləri əlavə maliyyə resurslarından istifadə etmək, öz borc öhdəliklərini yerinə yetirmək, şirkət tərəfindən idarəetmə keyfiyyətini yüksəltmək imkanı əldə edir.

2.3. Biznes fəaliyyətinin əsas növü kimi lizinqin xüsusiyyətləri

Lizinqin investisiya fəaliyyətində rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan lizinqin mahiyyətini şərh etməklə, onun yaranma tarixinə nəzər salmaq daha məqsədəuyğun olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqinin müasir templəri şəraitində bazarda təklif olunan istehsal alətlərində və vasitələrində köklü dəyişikliklər baş verir, avadanlıq və maşınların və s. bir nəsli yeni bir nəsli əvəz edir. Bazarda öz mövqeyini qoruyub saxlamaq, öz məhsulunun rəqabət qabiliyyətini təmin etmək məqsədi ilə müəssisələr və firmalar öz texnologiyalarını, tətbiq etdiyi maşınları, avadanlığı və digər texnikanı sistemə qaydada yeniləşdirməlidirlər. Lakin bu cür xərclərə olan zərurət çox zaman birdəfəlik iri vəsait yatırımlarını həyata keçirə bilməyən müəssisələrin maliyyə imkanları ilə toqquşur. Kredit münasibətlərinin mövcud ənənəvi formaları da bu tələblərə cavab vermir.

Texnikanın, avadanlığın və daşınmaz əmlakın əldə edilməsinə yönəldilən investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün daima yeni, əlverişli forma tələb olunur. Müəssisəyə sövdələşmə obyektindən uzun müddət istifadə etmək, onu sistemə qaydada yeniləşdirmək və əldə olunması üçün böyük birdəfəlik xərclər tələb etməyən lizinq məhz bu cür formaya malikdir. Lizinq, mahiyyət etibarilə, avadanlığın, dəzgahların, mexanizmlərin, elektron və hesablama, kommunikasiya və inşaat texnikasının, binaların və qurğuların və s. icarəsinin müxtəlif formaları vasitəsi ilə investisiya qoyuluşudur.

Lizinq hələ qədimdən məlumdur. Bu cür əməliyyatın mahiyyətini Aristotel bu cür şərh edib: "Var-dövlət, əksər hallarda, mülkiyyətə sahib olmaq deyil, ondan səmərəli istifadə etməkdir".

"Lizinq" sözü ingilis mənşəlidir, "icarəyə vermək" mənasında işlənir. Bu anlayış XIX əsrin sonuncu rübündən etibarən tətbiq olunmağa başlanılıbdır. Tarixçilərin fikrincə, lizinqlə əlaqədar iş qurumu haqqında ilk sənədli məlumat 1066-cı ilə aiddir. Həmin il

Fateh Vilhelm Britaniya adalarına hücum etmək məqsədi ilə Normand gəmi sahiblərindən bir neçə gəmi icazəyə götürülmüşdür. Bu təcrübə unudulmamışdır və cəmi 2 əsrdən sonra 1248-ci ildə ilk riskli lizinq müqaviləsi başlanmışdır ki, növbəti yürüşə hazırlaşan əhli-səliblər bu üsulla əsgəri təchizat əldə etmişdilər. 1877-ci ildə "Bell" telefon şirkəti telefon aparatlarını satmaq əvəzinə onları icarəyə verməyi qərara alır. Lakin əsas fəaliyyət növünün predmetini məhz lizinq əməliyyatları təşkil edən ilk lizinq cəmiyyətinin yaranmasına qədər çox vaxt keçir. Belə ki, ilk müstəqil lizinq şirkəti olan United States Leasing Corporation 1952-ci ildə San-Fransiskoda yaradılmışdır. Müasir lizinqin bir çox mürəkkəblikləri əşya və müqavilə hüququnun elementlərinin birləşməsi ilə şərtlənir.

Ənənəvi olaraq, lizinq 1960-ci illərin əvvəllərində Amerika sahibkarları tərəfindən Avropaya gətirilmiş amerikan kəşfi hesab olunur. Lizinq əməliyyatlarının öz fəaliyyətinin əsası hesab edən ilk cəmiyyət yalnız 1952-ci ildə San-Fransisko ABŞ-ın United States Leasing Corporation şirkəti tərəfindən yaradılmışdır. Lizinq bir təşkilatın (istifadəçinin, yaxud lizinq alan şəxsin) zəruri avadanlıq əldə etmək məqsədi ilə digər təşkilatlardan (lizinq şirkətindən, yaxud lizinq verən şəxsdən) həmin avadanlığı onun istifadəsinə verməyi xahiş etdiyi əmlak münasibətlərini ifadə edir.

10 ildən sonra lizinq Qərbi Avropa ölkələrində də meydana çıxmağa başladı. Bu gün lizinq, demək olar ki, bütün ölkələrdə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin əsas üsullarından biri hesab edilir. Belə ki, ABŞ-da lizinq şirkətlərinin əməliyyatlarının ümumi həcmi 95 milyard ekü, Yaponiyada isə təxminən 30 milyard ekü təşkil edir. Böyük Britaniyada digər investisiya növlərinə nisbətə lizinqin xüsusi çəkisi təxminən 30%, digər Avropa ölkələrində isə 10-17% təşkil edir. İtaliyada tətbiq olunan lizinq avadanlığının həcmi 35%-dən artıqdır. Tətbiq sahəsinə görə isə lizinq avtomobil istehsalında (40-50%), maşınqayırma sahəsində və sənaye avadanlığının hazırlanmasında, eləcə də kiçik və orta biznes sahələrində daha uğurla istifadə edilir.

Lizinq əməliyyatları öz sabitliyi ilə fərqlənir və demək olar ki, dövrü və konyunktura dəyişikliklərindən asılı olmur. Lizinq müqavilələri üzrə ödəniş

dərəcələri, bank faizlərinin uçot dərəcələrinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişkən olması şəraitində 7,25-9,75% təşkil edir. Lizing əməliyyatlarının iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Avadanlıq istehsalçısı olan müəssisə;
- Lizing şirkəti - lizing təminatçısı (icarəçi);
- Müəyyən vaxt ərzində maddi dəyərliləri əldə edərək istifadə edən müəssisələr - lizing qəbulediciləri (icarədarlar).

Dünya təcrübəsində lizingin 3 əsas təşkilati forması mövcuddur:

- 1) banklar tərəfindən nəzarət olunan şirkətlər, yaxud daha nadir hallarda, bankların strukturundakı lizing xidmətləri;
- 2) iri maşın və avadanlıq istehsalçıları tərəfindən yaradılan törəmə şirkətlər;
- 3) bir qayda olaraq, kifayət qədər maliyyə vəsaitinə malik olan müstəqil lizing şirkətləri.

Hər bir ölkədə lizing şirkətlərinin bu və ya digər forması üstünlük təşkil edir. Məsələn, ABŞ-da bu, müstəqil və törəmə istehsalçı şirkətlərdir. Çox güman ki, bu, 1963-cü ildə ABŞ-da bank kapitalının lizing biznesində təsisçi qismində çıxış etməsinin qadağan olunması ilə əlaqədardır.

Hal-hazırda maşın və avadanlıq istehsalçıları tərəfindən yaradılan şirkətlər dünya lizing biznesində əsas rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, General Motors, AT&T, IBM kimi məşhur istehsalçıların törəmə şirkətləri dünyanın aparıcı lizing firmalarının ilk onluğunda qərarlaşmışdır.

Bütün lizing şirkətlərinin inkişafındakı ümumi tendensiya onların funksiyalarının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsindən ibarətdir. Onlar adi bir sövdələşmənin maliyyələşdirilməsindən öz müştərilərinə kompleks xidmətlərin göstərilməsinə keçir və onlara geniş çeşidli əlavə xidmətlər təklif edirlər.

Bəs lizingi necə müəyyənləşdirmək olar?

Lizingin hər hansı şəkildə izahı bu əlverişli kredit mexanizminin bütün təzahür formalarını nəzərə ala bilməz. Geniş mənada "lizing" anlayışı lizing predmetinin əldə olunması və sonradan icarəyə verilməsi əsasında onun müvəqqəti istifadəyə verilməsi nəticəsində yaranan əmlak münasibətlərini nəzərdə tutur.

Lizinq təminatçısı müqavilədə müəyyən olunmuş müddətdə və müəyyən ödəniş müqabilində əsas kapital elementlərini lizinq qəbuledicisinə təqdim edərkən, mahiyyət etibarı ilə, kredit sövdələşməsinə xas olan müddətlilik, qaytarılma və ödənilmə prinsiplərini həyata keçirir. Amma digər tərəfdən, həm lizinq təminatçısı, həm də lizinq qəbuledicisi kapitaldan pul formasında deyil, istehsal formasında istifadə edir ki, bu da lizinqi investisiyalaşma ilə yaxınlaşdırır və onun Milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini kəskin şəkildə yüksəldir.

Iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən lizinq istifadəyə verilən əmlak formasında lizinq qəbuledicisinə təqdim edilən və əsas fondlara yönəldilən əmtəə kreditidir. Lakin əgər xalis halda əmtəə kreditləşməsi zamanı əmtəə istehsalçısı malın istehlak dəyərinin ödəniş vaxtının uzadılması ilə mülkiyyət hüququ əldə edədirsə, lizinq zamanı lizinq predmetinin dəyərinin lizinq qəbuledicisi tərəfindən tam şəkildə ödənilməsinə qədər bu hüquq lizinq təminatçısına məxsus olur.

Beləliklə, lizinq ödənişləri əmlak şəklində kreditdən istifadə müqabilində ödənişdir və lizinq texniki təchizat vasitələrinin yenilənməsinin, istehsalın bərpasının və inkişafının maliyyələşdirilməsi üzrə maliyyə institutlarının işgüzar dairələrlə ənənəvi münasibətlərini tamamlayır.

Lizinq əməliyyatlarının sürətli artımı, lizinqin müəyyən şəraitdə, adi kredit sövdələşməsi nəticəsində əmək vasitələrinin və dasınınaz əmlakın əldə edilməsi ilə münasibətdə malik olduğu üstünlüklərlə şərtlənir.

Lizinqi qəbul edən müəssisə böyük məbləğdə ilkin yatırım etmədən təzə, bahalı texnikadan istifadə edə bilər. Həmin texnikanı adi qaydada aldıda müəssisə böyük xərclərlə üzləşməli olur ki, bu da əksər hallarda onun maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır.

Lizinq üzrə ödənişlər, icarəyə verilən əmlakın istifadəsindən əldə olunan mənfəət məbləğindən həyata keçirilir və icarə ödənişi olduğundan, ondan vergi tutulmur.

Ödənişlərin həcmi müqavilə imzalanarkən müəyyənləşdirildiyindən, o, valyuta kursunun və bank faizlərinin dəyişilməsindən asılı olmur. Lizinq üzrə hesablamaları hazırlayarkən avadanlıq cari qiymətlərlə dəyərləndirilir, gələcək

mədaxillərdən ödənilən icarə haqqları isə avadanlıq qiymətinin dəyişməzliyi nəticəsində inflyasiyanın azalması vasitəsinə çevrilir.

Müəssisənin resurslarını digər mənbələr hesabına artırmaq mümkün olmadıqda, lizinq həmin resursların artırılmasına imkan yaradır. Lizinq müəssisənin likvidliyini yaxşılaşdırır. Onun köməyi ilə şəxsi vəsaitləri cəlb etmədən 100%-lik maliyyələşdirmə həyata keçirilir, halbuki təcrübədə bank krediti hesabına 100%-lik maliyyələşdirmə yalnız nadir hallarda mümkündür. Lizinq kredit xəttini toxunulmaz saxlamaqla müəssisənin bank borcunun səviyyəsinə təsir göstərmir.

Müqavilə rəsmiləşdirilərkən lizinq qəbuledicisi bankın bir sıra maliyyə, qeyri-maliyyə, eləcə də informasiya, hüquqi və digər xidmətlərindən istifadə etmək imkanı qazanır.

Lizinqin inkişafında təkcə avadanlıq istehlakçısı qismində lizinq qəbulediciləri deyil, həm də istehsalçı müəssisələr maraqlıdırlar, çünki lizinqin hesabına onların istehsal etdiyi avadanlığın satış bazanı genişləndirir.

İnvestorlar qismində lizinq şirkətləri üçün lizinq müştərinin ödəniş qabiliyyətinin itirilməsindən təsirli müdafiə hesabına riskin azalması (adi kreditləşdirmə ilə müqayisədə) şəraitində yatırılmış kapitaldan zəruri mənfəət əldə olunmasını təmin edir. Yekun ödənişə qədər şirkət lizinq avadanlığının hüquqi mülkiyyətçisi olaraq qalır və hesablaşmalar pozulduğu təqdirdə həmin avadanlığı tələb edə və itkilərin kompensasiya edilməsi üçün onun satışını təşkil edə bilər. Lizinq qəbuledicisi müflisləşdikdə, avadanlıq mütləq qaydada lizinq şirkətinə qaytarılır.

Banklar üçün lizinq iri müştərilərin cəlb edilməsinin və ödənişlərdən yayınma riskinin azaldılmasının yeni üsuludur. İcarə ödənişi ləngidikdə və ya başqa bir maliyyə problemi meydana çıxdıqda lizinq şirkəti avadanlığı geri ala bilər.

Lizinqin mahiyyəti onun müxtəlif təzahürlərində açıqlanır.

Təsnifatın əsasını təşkil edən meyarlardan asılı olaraq, lizinqin bir sıra növlərini ayırmaq olar.

1. Əgər fərqləndirici əlamət kimi lizinq müqaviləsi obyektini götürülsə, o halda istehlak mallarının lizinqi və istehsal vasitələrinin lizinqi fərqləndirilir. İstehsal vasitələrinin lizinqinin daxilində daşınmaz əmlakın lizinqi ayrılır.

Lizinq müqaviləsinin etibarlılıq müddətinə görə lizinq qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli lizinq növlərinə ayrılır.

İcarəçiyə göstərilən xidmətlərin həcminə görə lizinq netto-lizinq və brutto-lizinq növlərinə ayrılır.

Netto-lizinq zamanı lizinq təminatçısının funksiyaları obyektin lizinq qəbuledicisinə ötürülməsi və onun maliyyələşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Brutto-lizinq (xidmət lizinqi) onunla səciiyələninir ki, icarəçi obyektədən istifadə hüququnu ötürməklə bərabər, həm də obyektin normal fəaliyyəti üçün zəruri olan əlavə xidmətlər göstərir (obyektin seçilməsi və istismarı prosesində icarədarə məsləhətlər verilməsi, obyektə xidmət göstərilməsi və təmir edilməsi).

Lizinq subyektlərinin tərkibindən asılı olaraq, aşağıdakı lizinq növləri fərqləndirilir:

- birbaşa lizinq - əmlakın mülkiyyətçisi lizinq obyektini müstəqil şəkildə təhvil verir;
- dolaylı lizinq - əmlakın lizinqə verilməsi vasitəçi (lizinq şirkəti) tərəfindən həyata keçirilir;
- qaytarılan lizinq lizinq predmetinin satıcısı (tədarükçüsü), eyni zamanda, lizinq qəbuledicisi qismində də çıxış edir;
- ayrı-ayrılıqda verilən lizinq - lizinq əməliyyatında çoxsaylı tərəflər iştirak edir; mürəkkəb və irimiqyaslı əməliyyatlar həyata keçirildiyi təqdirdə tətbiq olunur.

Lizinqin ayrı-ayrılıqda verilməsi bir neçə tədarükçü şirkətin və lizinq təminatçılarının iştirakı ilə və bank kreditlərini cəlb etməklə, eləcə sığorta şirkətlərində sığortalanmaqla həyata keçirilir. -

Lizinq iştirakçılarının niyyətləri üzrə fərqləndirilir:

- müddətli lizinq - birdəfəlik (bir müddətə) verilir;
- yenilənən lizinq - birinci lizinqin müddəti bitdikdən sonra vaxtı uzadılır.

Nəzərdən keçirilmiş əlamətlər üzrə lizinqin təsnif olunması onun müəyyən növlərini ayırmağa imkan verir. Amma bu əlamətlər sırf zahiri səciyyə daşıyır, onlar lizinqin mahiyyətini, kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin digər məlum formalarından fərqi aşkar etməyə imkan vermir.

Lizinq müqavilələrinin təsnifatı üçün əsas meyar “İnvestisiyalarla əlaqədar risk sualının cavabıdır. Bu meyar lizinqin mülki-hüquq və vergi tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir. Bu halda operativ və maliyyə lizinqi ayrılır.

Operativ lizinq müqavilə müddətinin qısa olması və lizinq müddətində obyektin natamam amortizasiyası ilə səciyələndirir. Təcrübədə operativ lizinq müqaviləsi bir neçə gün və ya həftə müddətinə və yalnız nadir hallarda bir ildən artıq müddətə bağlanır. Lizinq təminatçısı həmin müqavilə müddəti ərzində özünün bütün xərclərini kompensasiya edə bilmədiyindən, o, obyektə bir neçə dəfə icarəyə verməli olur.

Operativ lizinq haqqında müqavilə mülkiyyətlə bağlı olan riski lizinq təminatçısının üzərinə qoymaq üçün lizinq qəbuledicisinə imkan yaradır. Bu halda lizinq qəbuledicisi obyektin fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlməsi, onun fəaliyyətinin texniki etibarlılığı, eləcə də obyektin gözlənilmədən məhv olması ilə əlaqədar riskdən azad olur. Bundan əlavə, o, təyin olunmuş proqramın icrası üçün məqsəduyğun obyektin seçilməməsindən ibarət olan “yanlış investisiyalarla” əlaqədar riski azaldır. Lizinq qəbuledicisi sövdələşmə obyektinin onun tələblərinə tam cavab vermədiyini aşkarladıqda, yalnız müqavilənin pozulduğu ana qədər ödəməli olduğu məbləğləri ödədikdən sonra həmin obyektə geri ala bilər.

Müqavilənin etibarlılıq müddəti qısa olduğundan, lizinq təminatçısı obyektə mümkün qədər daha çox “yükləməyə”, yəni imkan daxilində onu fasiləsiz olaraq çoxsaylı lizinq qəbuledicilərinə icarəyə verməyə çalışmalıdır. Buna görə də operativ lizinq müqaviləsinin obyektə, daimi tələbat nəticəsində istənilən an lizinqə verilə biləcək predmetlərdir (universal avadanlıq, avtonəqliyyat, telefon aparatları və s.).

Bir qayda olaraq, müqavilədə obyektədən istifadə hüququnun ötürülməsi ilə bərabər, müqavilədə əlavə xidmətlər (obyektə texniki xidmət göstərilməsi, onun fəaliyyəti üçün zəruri olan materialların tədarükü) də nəzərdə tutulur.

Əgər operativ lizinq zamanı lizinq qəbuledicisi investisiyanı özü yatırmaq və ya lizinq təminatçısının investisiyasından istifadə etmək sualı qarşısında qalırsa, o halda maliyyə lizinqi şəraitində planlaşdırılan investisiyaların maliyyələşdirilməsi üsulları haqqında məsələ həll olunur.

Maliyyə lizinqi aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

- uzunmüddətli müqavilə (10-15 ilədək) - həmin müddətdə müqaviləni heç bir tərəf poza bilməz;

- lizinq qəbuledicisi, müqaviləyə müvafiq olaraq, hesablaşma mənfəəti də daxil olmaqla, lizinq təminatçısının bütün xərclərini ödəmək öhdəliyi daşıyır.

Operativ lizinqdən fərqli olaraq, maliyyə zamanı lizinq təminatçısı investisiyalarla əlaqədar olan bütün riskləri lizinq qəbuledicisinə ötürür.

Maliyyə lizinqi haqqında müqavilədə avadanlığın dəyərinin hamısının, yaxud böyük bir hissəsinin amortizasiyası nəzərdə tutula bilər. Müvafiq olaraq, tam və ya qismən amortizasiya haqqında müqavilələr fərqləndirilir. Qismən amortizasiya zamanı müqavilənin əsas müddəti ərzində ödənilməmiş qalıq dəyərinin həcmi qabaqcadan razılaşıdırılır.

Maliyyə lizinqi haqqında müqavilələr, müqavilənin əsas müddəti tamamlandıqda obyektədən gələcək istifadə əlamətinə görə fərqlənir.

Tam amortizasiyalı maliyyə lizinqinə aşağıdakı müqavilə növləri daxildir:

- obyekti əldə etmək və ya müqavilə müddətini uzatmaq imkanı olmadan;
- obyekti əldə etmək imkanı ilə;
- müddəti uzatmaq imkanı ilə.

Obyekti əldə etmək və ya müqavilə müddətini uzatmaq imkanı olmadan müqavilə imzalandıqda lizinq qəbuledicisi müqavilə müddəti bitənədək obyektə lizinq təminatçısına qaytarmağa borcludur və lizinq təminatçısı da həmin obyektədən öz sərəncamına uyğun istifadə edəcək.

Əgər müqavilədə lizinq qəbuledicisinin obyektinə əldə etmək hüququ nəzərdə tutulubsa, lizinq qəbuledicisi həmin obyektə yalnız o şərtlə istifadə edə bilər ki, satış qiyməti qalıq dəyərindən (xətti amortizasiya üsulu ilə hesablanmış dəyərdən) və ya bazar dəyərindən (əgər bazar dəyəri qalıq dəyərindən azdırsa) aşağı olmasın.

Müddəti uzadıla bilən müqavilədə müqavilənin əsas müddəti bitənədək lizinq qəbuledicisinin müqavilə müddətini uzatmaq hüququ nəzərdə tutulur. Bu halda lizinq üzrə sonrakı ödənişlər ehtiva etməlidir ki, onlar obyektin qalan xidmət müddəti əsasında qalıq dəyərini əhatə etsin (başqa variantlar da mümkündür).

Lizinqin inkişafının ilk illərində tam amortizasiya haqqında müqavilə lizinq sövdələşməsinin üstün forması hesab olunurdu. Bununla belə, zaman keçdikcə bu müqavilə növü sövdələşmələrin əldə olunmasının real şərtlərinə daha az uyğun gəlirdi. Müştərilərin arzularını yerinə yetirmək məqsədi ilə lizinq firmaları daha az məbləğdə ödənişləri nəzərdə tutan və lizinq təminatçısının bütün xərclərini kompensasiya etməyən müqavilələr bağlamağa başladılar. Onun xərclərinin tam olaraq ödənilməsi yalnız müqavilə müddəti bitdikdən sonra, lizinq qəbuledicisi tərəfindən borcun qalıq məbləğinin ödənilməsi və (və ya) obyektin satışından mənfəət əldə olunması hesabına baş verirdi. Müqavilələrin bu növü, əsasən, son dərəcə bahalı obyektlərin (təyyarələrin, gəmilərin və s.) lizinqi zamanı tətbiq olunur.

Maliyyə lizinqinin bir növü də qaytarılan lizinqdır. Onun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisə özündə olan əmlakın bir hissəsini lizinq şirkətinə satır və dərhal həmin əmlakı icarə şərtləri ilə geri alır. Bu əməliyyat maliyyə xarakteri daşıyır: o, istehsal vasitələrinin satışı hesabına pul vəsaitlərinin azad edilərək onların daha mənfəətli şəkildə yerləşdirilməsi üçün müəssisəyə imkan yaradır. Azad edilmiş vəsaitlərdən, məsələn, yeni kapital qoyuluşları üçün istifadə etmək olar. Təbii ki, əgər yeni investisiyalardan əldə edilən gəlirlər icarə ödənişlərindən daha artıq olarsa, bu məqsədə nail olmaq mümkündür. Həmin əməliyyatın üstünlüyü, həmçinin, ondan ibarətdir ki, o, müəssisənin balansının azalmasına gətirib çıxarır, çünki əmlakın mülkiyyətçisi lizinq şirkəti olur.

Lizinq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sahəsində də geniş vüsət almışdır. Lizinq təminatçısı və lizinq qəbuledicisi müxtəlif ölkələrdə olduqda, lizinq beynəlxalq səciyyə daşıyır. Lizinq şirkətinin milli istehsalçı firmalardan avadanlıq aldığı və daha sonra onu xarici ölkəyə, əcnəbi icarədara göndərdiyi sövdələşmə ixrac lizinqi adlanır. Dövlət milli şirkətlərin bu cür fəaliyyətini təqdir edir, çünki bu fəaliyyət ixracın genişlənməsinə şərait yaradır və bu yolla ölkəyə valyuta mədaxilini artırır. Əgər ixtisaslaşmış şirkət, lizinq təminatçısının xarici ölkədən əldə etdiyi xarici avadanlıqdan istifadə edən lizinq qəbuledicisinin olduğu ölkədə yerləşirsə, bu halda da lizinq beynəlxalq səciyyə daşıyır (idxal lizinqi). Bu zaman lizinq qəbuledicisi daha mükəmməl idxal avadanlığından istifadə edə, müxtəlif valyuta, maliyyə və vergi imtiyazlarından yararlanma bilər. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) qaydalarına əsasən, xarici maşınların və avadanlıqların icarəyə götürülməsi ilə əlaqədar olan öhdəliklər xairi borclanmanı artırmır.

Dəyərinin yüksək olması səbəbindən nəqliyyat şirkətləri tərəfindən əldə edilməsi çətin olan təyyarə və gəmilərin icarəsi sahəsində beynəlxalq lizinq daha çox inkişaf etmişdir. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, fraxt bazarındakı qeyri-müəyyənlik səbəbindən bu cür texnikanın istehsalının azalması tendensiyası müşahidə olunur. Bu zaman köməyə lizinq gəlir. Lizinq müqaviləsi fraxt müqaviləsi ilə birlikdə bağlanır ki, bu da təyyarənin və ya gəminin uzun vaxt müddətində məşğulluğunu təmin edir.

İnterleas, Leasclub və s. kimi beynəlxalq lizinq assosiasiyalarının yaradılması maşınların, avadanlığın, nəqliyyat vasitələrinin icarəsi sahəsində xarici əməliyyatların inkişafına şərait yaradır. Qərbi Avropada yaradılmış LEASEUROPE beynəlxalq assosiasiyası Qərbi Avropanın 16 ölkəsinin milli assosiasiyalarını özündə birləşdirir.

Qeyd edək ki, lizinq əməliyyatının sxemi kifayət qədər sadədir. İstehlakçı zəruri avadanlığın əldə olunması ilə əlaqədar sifarişlə lizinq şirkətinə müraciət edir. Müəssisənin sərəncamını aldıqdan sonra lizinq şirkəti müvafiq maşın və avadanlıqları alaraq onları öz müştərisinə təqdim edir. İstehsal vasitələri lizinq şirkətinin şəxsi vəsaitləri hesabına alınır. Müasir maşın və avadanlıqların dəyərinin

əksər hallarda çox yüksək olduğunu nəzərə alaraq, texnikanın əldə olunması əksər hallarda bank kreditindən istifadə etməklə həyata keçirilir.

Lizinq əməliyyatının həyata keçirilməsi və rəsmiləşdirilməsi aşağıdakı sənədlərin tərtib edilməsi ilə müşayiət olunur:

- lizinq obyektinin alqı-satqısı haqqında müqavilə;
- lizinq obyektinin istismara qəbul aktı;
- lizinq müqaviləsi;
- lizinqə verilən əmlaka texniki xidmət göstərilməsi haqqında saziş;
- lizinq obyektinin sığortası haqqında saziş.

Təcrübədə lizinq münasibətlərinin məcmusu əsas sənəd olaraq lizinq müqaviləsi özündə əks etdirir. Lizinq müqaviləsində aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- tədarükçü firmanın adı;
- sövdələşmə obyektinin tədarük müddəti;
- tədarük yeri;
- lizinq obyektini alındıqdan sonra onun yeri;
- avadanlıqdan istifadənin xüsusiyyəti;
- ümumi və fasiləsiz icarə müddəti;
- icarə ödənişlərinin məbləği və onların ödənişinin dövriliyi;
- icarə ödənişlərinin köçürülməsi qrafiki;
- əmlakın sığortalanmasının şərtləri;
- icarə müddəti bitdikdən sonra əmlakdan istifadə olunmasının mümkün

variantları.

Lizinq müqaviləsində, həmçinin, lizinq təminatçısının və lizinq qəbuledicisinin hüquq və öhdəlikləri nəzərdə tutulur. Lizinq obyektinin istismarı prosesində yarana biləcək lizinq risklərinin səciyyəsi, eləcə də mümkün ziyanın ödənişi zamanı tərəflərin hərəkətləri göstərilir. Bundan əlavə, istər lizinq qəbuledicisinin, istərsə də lizinq təminatçısının təşəbbüsü ilə sövdələşmənin vaxtından əvvəl dayandırılmasına səbəb ola biləcək şərtlər də razılaşdırılır.

Lizinq müqaviləsi avadanlığın istismara qəbul aktının imzalanması tarixindən etibarən qüvvəyə minir.

Qeyd etmək lazımdır ki, lizinq müqaviləsi bağlanmazdan əvvəl müəssisənin - gələcək icarədarın iqtisadi və maliyyə vəziyyəti ətraflı şəkildə öyrənilir. Adətən, son bir neçə il üzrə müəssisənin balansı, mənfəət və itkilər haqqında məlumatlar, müəssisənin inkişaf layihələri tədqiqat obyektinə çevrilir. Yekun qərar yalnız təqdim olunmuş məlumatların ətraflı şəkildə öyrənilməsindən sonra qəbul edilir.

Lizinq müqaviləsinin ən vacib məsələləri lizinqin müddəti, məbləğin hesablanması və lizinq ödənişləri qrafikinə tərtib olunmasıdır.

İcarə müddəti maddi dəyərlilərin növündən və onların ilkin dəyərindən asılıdır. Adətən, maşın və avadanlıqların orta lizinq müddəti üç ildən beş ilədək olan dövrü əhatə edir. Daşınmaz əmlakla analoji əməliyyatlar isə daha uzun - 20 ilədək müddət ərzində həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə, məsələn, Avstriya və Almaniyada lizinq müqaviləsinin əsas müddəti lizinq sövdələşməsi obyektinin amortizasiya dövrünün davamlılığından asılıdır. Həmin ölkələrdə 40/90 qaydası adlanan qayda tətbiq olunur və müqavilə amortizasiya dövrünün 40-90%-dək müddətinə bağlana bilər. Əgər müxtəlif səbəblərdən lizinq müddəti müqavilədə xüsusi olaraq təyin edilib razılaşdırılmırsa, o halda, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsasən, o, müvafiq avadanlığın və əmlakın amortizasiya müddətinə uyğun olmalıdır.

Bu zaman lizinqin müddəti nə qədər uzundursa və müvafiq olaraq, əmlakın qalıq dəyəri nə qədər aşağıdırsa, istehsal vasitələrinin istismar şərtləri və onların gələcək taleyi hissəsində qaydalar daha sərbəstdir. Əmlakın gələcək taleyi dedikdə isə sövdələşmənin etibarlılıq müddəti bitdikdən sonra sövdələşmə obyektindən istifadə olunmasının mümkün variantları nəzərdə tutulur.

Lizinq müqaviləsi bitdikdən sonra sövdələşmə obyektindən istifadə olunmasının bir neçə variantı mümkündür və bu, həmin növ sövdələşmələrin cazibədarlığını artırır. Maşın və avadanlığın lizinq təminatçısına (icarədar) qaytarılması daha səciyyəvi hal hesab olunur. Digər üsul müqavilə müddətinin uzadılmasıdır - bu zaman avadanlıq müəssisə tərəfindən yeni müddət ərzində,

amma daha aşağı dərəcə ilə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Nəhayət, müqavilə müddəti bitdikdən sonra müəssisə həmin avadanlığı maddi dəyərlilərin köhnəlməsi nəzərə alınmaqla, yəni qalıq dəyəri ilə ala bilər. Bu şərt müqavilədə qabaqcadan nəzərə alınmalıdır (ilkin qiymətin 1-7%-dək).

Lizinq qəbuledicisi öz qərarını lizinq şirkətinə qabaqcadan, məsələn, müqavilə müddətinin bitməsindən yarım il əvvəl, yaxud müqavilə imzalandığı zaman bildirir. Əgər lizinq təminatçıları banklardırsa, o halda lizinq müqaviləsi, bir qayda olaraq, icarə verilən əmlakın lizinq qəbuledicisi tərəfindən mütləq qaydada satın alınması şərti ilə tərtib olunur.

Müəssisənin borcunun ödənilməsi müəyyən vaxt müddətində sistemə lizinq ödənişləri yolu ilə həyata keçirilir. Lizinq ödənişi lizinq sövdələşməsi obyektindən istehsal istifadəsinə görə həyata keçirilən ödənişdir.

Lizinq ödənişlərinin ümumi məbləği əldə olunmuş əmlakın dəyərinin kompensasiya edilməsi, cari fəaliyyətin təmin edilməsi və mənfəət əldə olunması üçün lizinq şirkətinə imkan yaradır. Ödənişlər pul, mal (kompensasiya) və ya qarışıq formada (qismən pul və mal şəklində) həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, tətbiq edilən toplanma üsulundan asılı olaraq, lizinq ödənişləri aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

- sabit ümumi məbləğ həcmində;
- lizinq müqaviləsi imzalanarkən lizinq təminatçısına avans verilir və avadanlığın qəbul aktı imzalandıqdan sonra isə lizinq qəbuledicisi, avans məbləği çıxılmaqla, ümumi məbləğin dövri qaydada ödənişini həyata keçirir;
- satılmış məhsulun həcminə və ya əldə olunmuş mənfəətin məbləğinə nisbətə hesablanmış və lizinq müqaviləsində göstərilən faizin həcmində.

Əldə edilmiş razılığa müvafiq olaraq, lizinq qəbuledicisi ödənişləri ayda, rübdə, yarım ildən bir və ya hər il həyata keçirə bilər. Adətən, ilk ödəniş avadanlığın tədarükündən sonra həyata keçirilir. Amma lizinq qəbuledicisinin istəyi ilə ödənişlər, məsələn, onun maddi dəyərliləri əldə etməsindən altı ay sonra başlanı bilər.

Lizinq qəbuledicisinin maliyyə vəziyyətindən və ödəniş imkanlarından çıxış edərək, müqavilədə lizinq ödənişlərinin müxtəlif üsulları nəzərdə tutulur:

- bərabər hissələrlə ödəniş;
- artan həcmərdə ödəniş (bu üsul, İlkin mərhələdə lizinq ödənişinin kiçik məbləğlərlə həyata keçirilməsinin icarədar üçün daha məqsədəuyğun olduğu hallarda qeyr-sabit maliyyə vəziyyətinə malik lizinq qəbulediciləri tərəfindən tətbiq olunur, eyni zamanda, avadanlıq mənimsənildikcə və buraxılan məhsulun həcmi artdıqca ödəniş məbləğləri də çoxalır);
- azalan həcmərdə ödəniş (sürətli ödənişlər, sabit maliyyə vəziyyətinə malik lizinq qəbulediciləri tərəfindən istifadə olunur); onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, lizinq müqaviləsinin ilkin etibarlılıq müddətində icarədar öz borcunun böyük bir hissəsini ödəyir.

Lizinq şirkətinin nəfınə lizinq ödənişlərinin həyata keçirilməsi gecikdirildikdə, bank krediti dərəcəsi səviyyəsində faizlər toplanır. Lizinq ödənişini vaxtında həyata keçirmək mümkün olmadıqda lizinq qəbuledicisi ödənişin vaxtının uzadılması haqqında iddia ilə lizinq təminatçısına müraciət edə bilər. Ödənişlər sistemətik qaydada gecikdirildikdə lizinq təminatçısı müqaviləni poza bilər və bu səbəbdən yaranan xərcləri lizinq qəbuledicisi ödəməlidir.

Lizinq əməliyyatları lizinq təminatçısının əmlakının büdcə gəlirləri üçün müsadirə olunması, lizinq qəbuledicisi tərəfindən lizinq əmlakına qənaətbəxş səviyyədə xidmət göstərilməməsi, əmlakın sahibinə vaxtında qaytarılmaması ilə əlaqədar risklərlə bağlıdır. Bank və ya lizinq qəbuledicisi müqaviləyə əlavə müddəalar daxil etməklə riskdən sığortalana bilər. Lizinq sövdələşməsi obyektinin sığortalanması lizinq qəbuledicisinin və ya bankın hesabına həyata keçirilir. Digər tərəfdən sığorta xərcləri müqavilənin tam etibarlılıq müddətini əhatə edir və onun imzalanması zamanı müəyyən olunur.

Qeyd edək ki, avadanlığın lizinqindən fərqli olaraq, daşınmaz əmlak sahəsində analoji əməliyyatlar ilk əvvəl qat-qat ləng inkişaf edirdi. Bu, onunla əlaqədar idi ki, belə olan halda daha uzun müddətə bağlanan müqavilə vaxtından əvvəl pozula bilərdi, bu isə lizinq şirkəti üçün böyük risk yaradırdı. XX əsrin 60-cı

illərində Qərbi Avropa ölkələrində daşınmaz əmlakın icarəsi sahəsində ixtisaslaşan lizinq jirkətlərinə müəyyən status, o cümlədən böyük vergi imtiyazları verilirdi. Onların əməliyyatlarının uzunmüddətli səciyyə daşdığına nəzərə alaraq, müqavilə müddətinin vaxtından əvvəl dayandırılması qaydaları işlənib hazırlanmışdı (bir qayda olaraq, ən azı 7-10 illik icarə). Müqavilənin pozulmasında günahkar olan lizinq qəbulediciləri- müəssisələr qalan ödəniş məbləğini yüksək həcmdə kompensasiya etməyə borclu idilər. Daşınmaz əmlak lizinqinin qaydalarındakı həmin dəyişikliklər bu cür əməliyyatlarının həcmində sürətlə artmasına gətirib çıxardı.

Daşınmaz əmlak sahəsində həyata keçirilən əməliyyatlar avadanlığın lizinq ilə müqayisədə daha mürəkkəbdir. Qeyd olunduğu kimi, bu, lizinqin daha uzunmüddətli (adətən, müqavilə 15-20 il müddətinə bağlanır), müqavilə məbləğinin isə yüksək olması ilə əlaqədardır. Əməliyyatın prinsipi əvvəlki kimi qalır: lizinq şirkəti istehsal təyinatlı hər hansı obyektə əldə edir, yaxud gələcəkdə lizinq şərtləri ilə müəssisəyə ötürmək məqsədi ilə onun tikintisində iştirak edir. Amma qeyd olunan xüsusiyyətləri nəzərə alaraq (obyektlərin inşaatı onların uzun müddətdə tikintisini nəzərdə tutur), lizinq qəbuledicisi-müəssisə müqavilənin şərtləri əsasında gələcək lizinq ödənişləri hesabına avqns ödəməlidir. Müqavilə başa çatdıqda həmin üç variant, qəni şirkətə qaytarılması, yeni müddətə müqavilə bağlanması və ya əmlakın aşağı qiymətlə satın alınması nəzərdə tutulur.

III FƏSİL. KİÇİK BİZNESİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ

MƏNBƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

3.1. İnvestisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin forma və üsulları

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanaqlı və tarazlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. 2013-2016-cı illər üçün respublikamızda dövlət investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi kapital qoyuluşlarının (investisiya layihələrinin) orta və uzun müddətli dövlət proqramları ilə müəyyən olunmuş sosial-iqtisadi inkişaf məqsədlərinə və prioritetlərinə uyğunlaşdırması nəzərdə tutulmuşdur.

Milli və dünya təcrübəsində investisiya qoyuluşlarının (investisiya layihələrinin) maliyyələşdirilməsinin əsas formaları özünümaliy- yələşdirmə, borc (müqavilə), səhm, mərkəzləşdirilmiş və qarışıq maliyyələşdirmə, eləcə də yeni maliyyələşdirmə növü olan , layihə, vençur, ipoteka maliyyələşdirilməsidir.

İnvestisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin analogiyası üzrə maliyyələşdirmə üsulları iki qrupda: daxili və xarici maliyyələşdirmə üsullarında birləşdirilir.

Müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına həyata keçirilən maliyyələşdirmə üsulu özünümaliyyələşdirmə adlanır.

Özünümaliyyələşdirmə - investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin daha çox üstünlük verilən üsuludur, çünki şəxsi vəsaitlərin mövcudluğu müəssisənin kreditorlardan asılılığını aradan qaldırır və onun uzunmüddətli investisiya strategiyasını həyata keçirməsinə imkan verir. Lakin məlum olduğu kimi, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi böyük həcmdə maliyyə resurslarının birdəfəlik qaydada və əksərən uzun müddətə yatırılmasını nəzərdə tutur. Buna görə də bu üsul, daha çox, o qədər də böyük olmayan real investisiya proqramlarının həyata keçirilməsi və maliyyə investisiyaları üçün istifadə olunur.

Səhmlərin və istiqrazların buraxılması, bank kreditlərinin, xarici investisiyaların cəlb olunması və s. üsullarla müəssisələrin kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi xarici adlanır.

Səhmlərin satılması yolu ilə, yəni təsisçilərin və strateji investorların əmanətləri hesabına və nəticədə firmanın aktivlərinin bir hissəsinin səhm sahiblərinin mülkiyyətinə verilməsi hesabına maliyyələşdirmə pay (və ya səhm) adlanır. Maliyyələşdirmənin bu formasının üstün cəhəti faiz ödənişini nəzərdə tutmayan investisiyaların cəlb olunmasıdır. Onun zəif cəhəti isə mülkiyyətin bir hissəsinin itirilməsi, müəssisə (layihə) üzərində nəzarətin qismən əldən buraxılması ilə əlaqədardır. Maliyyələşdirmənin bu forması iri kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, məsələn, yeni müəssisənin yaradılması, eləcə də mövcud müəssisəyə əlavə investisiya resurslarının cəlb edilməsi üçün istifadə olunur.

Borc maliyyələşdirməsi müəyyən müddətə əldə olunan vəsaitlərə görə sabit məbləğlərin və ya faizlərin ödənilməsi ilə əlaqədar istənilən borc öhdəliklərini (istiqraz borcları, bank kreditləri, digər təşkilatların borcları üzrə) nəzərdə tutur. Bu üsulun üstün cəhəti kreditləşmə formasının əlverişli olması, zəif cəhəti isə maliyyə bazarında faiz dərəcələrinin nisbətən yüksək olması, etibarlı təminatın zəruriliyi və strateji investorların çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Maliyyələşdirmənin bu üsulu, adətən, kapital qoyuluşlarının yüksək səmərəlilik normasına malik real aktivlərə investisiya qoyuluşu zamanı tətbiq olunur. Borc maliyyələşdirməsi, həmçinin, maliyyə investisiyaları üçün də istifadə oluna bilər, bir şərtlə ki, həmin investisiyaların gəlirlilik səviyyəsi borc faizi dərəcəsiindən yüksək olsun.

Fond bazarından maliyyə resurslarının cəlb edilməsi qiymətli kağızların emissiyası ilə əlaqədar olduğundan, səhmlərin və istiqrazların buraxılması yolu ilə maliyyələşdirmə çox zaman maliyyələşdirməsi adlanır.

Lizinq - uzun müddət istifadə olunan malların, avadanlığın və ya daşınmaz əmlakın əldə edilməsinə kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin xüsusi formasıdır. Lizinq -müvəqqəti sərbəst və ya cəlb olunmuş borc vəsaitlərinin investisiyalaşdırılmasına yönəldilmiş investisiya fəaliyyətinin bir növüdür. Bu zaman kapital- funksiya kapital-mülkiyyətdən ayrılır, yəni lizinq verən şəxs əmlak

hüququnu qoruyub saxlayır, lizinqi əldə edən şəxs isə onu qəbul edərək müəyyən dövr ərzində istifadə edir və razılaşdırılmış məbləğdə haqq ödəyir.

Layihə maliyyələşdirməsini, layihənin iqtisadi və texniki həyat qabiliyyəti ilə təmin edilən maliyyələşdirmə kimi izah etmək olar. Həmin layihənin həyata keçirilməsi borcun ödənilməsi və xidmət göstərilməsi üçün kifayət edəcək həcmdə pul axınına nail olmağı ehtimal edir və bu zaman risklər onun iştirakçıları arasında bərabər həcmdə bölünür.

İpoteka kreditləşməsi - mənzil və ya digər daşınmaz əmlak almaq üçün, həmin mənzilin və ya başqa bir kreditləşmə obyektinin girov qoyulması müqabilində fərdi şəxslərə uzunmüddətli layihələrin təqdim olunmasını nəzərdə tutur.

Mərkəzləşdirilmiş maliyyələşmə büdcə ayırmaları hesabına həyata keçirilir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, xarici hökumətlərarası kreditlər də dövlət büdcəsinə daxil edilir və həmin kreditlər mərkəzləşdirilmiş qaydada bölüşdürülməlidir. Bunun üstün cəhəti bir sıra hallarda qaytarılmaz səciyyə daşması və qaytarılan maliyyələşmədə faiz dərəcələrinin nisbətən aşağı olması ilə əlaqədardır. Zəif cəhəti isə büdcənin doldurulmasından asılı olması, layihələrin sərt şəkildə və uzun müddət ərzində seçilməsidir.

Qarışıq maliyyələşmə bütün maliyyələşmə üsullarının vəhdətinə əsaslanır.

Müəssisənin inkişafının hər bir mərhələsinə özünəməxsus maliyyələşmə üsulu müvafiqdir.

İlk əvvəl müəssisə investorum və ya səhmdarların şəxsi vəsaitləri (özünümaliyyələşdirmə) hesabına yaradılır. Bundan sonra bank kreditləri cəlb olunur. Bir müddət işlədikdən sonra şirkət kütləvi tarix haqqında düşünməyə başlayır və fond bazarında borclanmaya başlayır. Məsələn, ilkin mərhələ kiçik veksəl proqramından, növbəti mərhələ isə istiqraz borcundan ibarət ola bilər. Amma bəzən müəssisə Avropanın kapital bazarında kredit notları (Credit Linked Notes, CLN) yerləşdirməyə üstünlük verir. Qazanc və kredit valyutalarının üst-üstə düşməsi sayəsində riskləri minimuma endirmək niyyətində olan şirkətlər üçün kredit notları daha əlverişlidir. Bundan əlavə, CLN istiqraz borcundan daha az

dərəcədə tənzimlənir. Nəhayət, avrobondlar böyük həcmdə, ən azı 100 milyon dollar məbləğində borc vəsaitlərini nəzərdə tutur. CLN üçün aşağı hədd 50 milyon dollar səviyyəsindədir, amma 300 milyon dollar məbləğində də kredit notlarının uğurla buraxılması halları mövcuddur. Bundan əlavə, bu, nisbətən uzun və ucuz pullardır: 2,5-3 il müddətinə, 9-9,5%-lə verilir. Hər şey şirkətin fəaliyyət sahəsindən, onun qazanc valyutasından (borc maliyyələşməsi) asılıdır.

Müəssisə (şirkət) səviyyəsində maliyyələşmə üsullarını seçərkən icra olunan layihənin vəziyyəti, perspektivləri, əhəmiyyəti, effektivliyi və s. nəzərə alınır. Buna görə də müəssisələrin kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin təşkilinin başqa variantları da mümkündür.

Makrosəviyyədə maliyyələşmə formasının seçilməsi, ilk növbədə, bu və ya digər mərhələdə ölkənin iqtisadi inkişaf prioritetlərindən asılıdır. Hal-hazırda təhsil, səhiyyə, mülki tikinti və kənd təsərrüfatı sahələrində dörd əsas milli layihə həyata keçirilir. Bundan əlavə, dövlətin iqtisadi siyasətinin digər prioritetləri də mövcuddur. İqtisadi artımın keyfiyyət dəyişikliyinin zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq, bir sıra sahələrin inkişafına aid olan üstünlüklər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf proqramı orta müddətli perspektivdə sahələr üzrə səkkiz inkişaf strategiyasına malikdir. Buraya yanacaq-energetika və müdafiə sənayesi komplekslərinin, aviasiya, raket-kosmik sənayenin və s. inkişaf strategiyası aiddir. Prioritet məqsədlərə nail olmaq üçün əhəmiyyətli büdcə ayırmaları, İnvestisiya fondunun vəsaitləri nəzərdə tutulur. Bu vəsaitlərin sırf məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirilməsini, onlardan effektiv şəkildə istifadə olunmasını təmin etmək zəruridir. Məlum olduğu kimi, bu problemlərin həlli özəl-dövlət tərəfdaşlığı modeli ilə əlaqədar ola bilər. Həmin modelin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradır: maliyyə resurslarını təmin edir, normativ baza yaradır. Özəl sektor tərəfdaşlığa öz “payını” maliyyə resursları, eləcə də idarəetmə vərdişləri və təcrübəsi qismində yatırır.

Dövlətin və biznesin bu cür konkret investisiya layihəsi çərçivəsində mövcudluğu maliyyə resurslarından məqsədyönlü və effektiv şəkildə istifadə olunmasına şərait yaradacaq.

- əsaslı tikintidə işlərin uçotuna dair Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən təsdiqlənmiş digər sənədlər.

Dövlət sifarişçiləri və sifarişçi-inşaatçılar dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin təyinatı üzrə və effektiv şəkildə sərf olunmasına, tikililərin və obyektlərin təyin olunmuş vaxt ərzində istismara buraxılmasına və icra olunmuş işlər haqqında hesabatların vaxtında təqdim edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır.

3.2. Dövlət büdcəsi vəsaitləri və investisiya fondu hesabına biznes fəaliyyətinə kreditlərin verilməsinin təhlili

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, büdcə kreditləri dövlət və ya bələdiyyələrə və büdcə təşkilatı olan və olmayan hüquqi şəxslərə verilir.

Azərbaycan Respublikası Hökumətinin tapşırığı əsasında Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi büdcə kreditlərini, növbəti maliyyə ili üzrə dövlət büdcəsi haqqında dövlət qanunu ilə təsdiqlənən vəsait limitləri çərçivəsində təqdim edir. Büdcə kreditlərinin təqdim olunması qaydası Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikası Hökumətinə növbəti maliyyə ili üzrə büdcə layihəsini təqdim edir və həmin layihədə büdcə kreditlərinin təqdim olunmasının məqsədləri, şərtləri, limitləri və qaydası göstərilir.

Dövlət büdcə vəsaitləri hesabına kreditlər təmənnasız və təmənnalı qaydada və borcalan tərəfindən kreditin qaytarılmasına zəmanət verilməsi şərti ilə təqdim oluna bilər.

Büdcə kreditinin qaytarılması üzrə öhdəliklərin icrasının təmin olunması yalnız zəmanətlik, bank zəmanətləri, eləcə də təqdim olunan kreditin ən azı 100%

dəyərində əmlakın (o cümlədən, səhm və ya digər qiymətli kağızlar qismində) girov qoyulması üsulları ilə həyata keçirilir.

Büdcə kreditinin təqdim olunmasının mütləq şərti borcalanın maliyyə vəziyyətinin ilkin yoxlanışının aparılmasıdır.

Büdcə kreditinin rəsmiləşdirilməsi üçün təşkilatlar kredit idarələri üçün zəruri olan sənədləri təqdim etməlidirlər.

- Büdcə kreditinin təqdim olunması ilə əlaqədar təşkilatın rəhbəri və baş mühasib tərəfindən imzalanan ərizə;
- Borcalanın hüquqi qabiliyyətini təsdiq edən sənədlər;
- Büdcə kreditini alan şəxsin maliyyə sənədləri: illik mühasibat hesabatı, eləcə də hesabat rübü üzrə mühasibat borcu;
- Kreditləşdirilən əməliyyatın texniki-iqtisadi əsaslandırılması ilə əlaqədar olan və kreditləşdirilən obyektin səmərəlilik səviyyəsinin və borcun əvəzinin ödənilməsi müddətini səciyyələndirən sənədlər;
- Təqdim olunan təminatla əlaqədar sənədlər (zəminlik müqaviləsi, bank zəmanəti haqqında müqavilə və s.).

Büdcə krediti daha əvvəl götürülmüş büdcə kreditləri üzrə gecikdirilmiş borcun olmadığı təqdirdə təqdim edilir. Kreditin təqdim edilməsi kredit götürən şəxsin maliyyə vəziyyəti ətraflı şəkildə təhlil edildikdən sonra həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə borcalan arasında kredit müqaviləsi bağlanır və həmin müqavilədə büdcə kreditinin həcmi, dövlət büdcəsindən sərf olunan vəsaitlərə görə ödəniləcək faizlər və büdcə kreditinin qaytarılması müddəti göstərilir.

Bundan əlavə, həmin müqavilədə tərəflərin öhdəlikləri, eləcə də vəsaitlərin təyinatı üzrə sərf olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi şərtləri və formaları nəzərdə tutulur.

Faiz dərəcəsi müvafiq il üzrə “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununda nəzərdə tutulmuş həcmdə çıxılır.

Hüquqi şəxslərə təqdim olunmuş büdcə kreditlərinin qaytarılması, eləcə də kredit üzrə faizlərin ödənilməsi büdcə ödənişlərinə bərabərləşdirilir və qeyd-şərtsiz qaydada tutulur.

Qeyd edək ki, İnvestisiya fondu hesabına dövlət yardımının verilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilən investisiya layihələrinin icrası üçün nəzərdə tutulur:

- ümumdövlət əhəmiyyət daşıyan və ya Azərbaycan Respublikası ərazisində obyektlərin yaradılması məqsədi ilə hökumətlərarası müqavilələrə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının öhdəliklərinin icrası üçün zəruri olan infrastrukturun yaradılmasını və inkişafını təmin edən və Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilən layihələr;

- milli innovasiya sisteminin elementlərinin yaradılmasına və inkişafına yönəldilən layihələr;

- institusional islahatların həyata keçirilməsinə yönəldilən layihələr.

Dövlət yardımı həm qeyd olunan layihələri həyata keçirmək, həm də onların icrası üçün zəruri olan layihə-smeta sənədlərini işləyib hazırlamaq məqsədi ilə verilir.

Fond hesabına dövlət yardımının verilməsi ehtimal olunan investisiya layihələri müsabiqə əsasında seçilir. Seçimin əsasını aşağıdakı prinsiplər təşkil edir:

İnvestisiya layihələrinin qəbul olunmuş meyarlara cavab verməsi;

- İnvestisiya fondu hesabına dövlət yardımının verilməsinə namizəd olan bütün şəxslər üçün bərabər imkanların yaradılması;

- investisiya layihələrinin itkisizliyi;

- riskin şəxsi investorlarla dövlət arasında bölüşdürülməsi;

- investisiya layihəsində iştirak edən tərəflərin dövlət və şəxsi maraqlarının tarazlaşdırılması;

- Azərbaycan Respublikasının antiinhisar qanunvericiliyinə və sağlam rəqabət şərtlərinə riayət olunması.

Fond hesabına investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə dövlət yardımı müxtəlif formalarda verilə bilər:

- müqaviləşərtləri əsasında investisiya layihələrinin birgə maliyyələşdirilməsi; o cümlədən Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət hüququnu rəsmiləşdirməklə investisiya layihəsinin idarə olunmasına çəkilən xərclərin və layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanmasının maliyyələşdirilməsi;
- vəsaitlərin hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına yönəldilməsi;
- investisiya layihələri üzrə, o cümlədən kredit təşkilatlarının nəfinə borcalanlara (investorlara), o cümlədən xarici investisiyalara malik kredit təşkilatlarına, eləcə də Azərbaycan Respublikası Hökumətinin səlahiyyətinə aid olan öhdəliklərin təmin olunmasının digər üsulları qismində Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanətlərinin verilməsi.

Birgə maliyyələşdirmə və vəsaitlərin hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına yönəldilməsi yolu ilə dövlət yardımının verilməsinin mütləq şərti investisiya layihəsinin həyata keçirilməsində iştirak edən kommersiya təşkilatları tərəfindən bütünlüklə layihənin smeta dəyərinin ən azı 25% həcmində öz şəxsi vəsaitlərinin təqdim olunmasıdır.

Dövlət zəmanətlərinin təqdim olunması və icra edilməsi həcmi müvafiq il üzrə investisiya layihələrinə dair büdcə öhdəliklərində nəzərə almır. Bu zaman onların həcmi, təqdim olunan dövlət zəmanətinin həcmindən 30%-dən az olmamaq şərti ilə, investisiya layihəsindən irəli gələn risklərin təhlili əsasında müəyyən edilir.

Dövlət zəmanətlərinin təqdim olunması üçün investisiya layihələri aşağıdakı keyfiyyət meyarları əsasında seçilir:

- investisiya layihəsinin icrasında iştirak etməyə hazır olduğunu təsdiqləyən potensial özəl investora mövcudluğu;
- investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi məqsədlərinin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının və orta müddətli perspektivdə dövlət investisiyalaşdırmasının prioritetlərinə, eləcə də Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən təsdiqlənmiş inkişaf strategiyalarına müvafiq olması;

- investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində müsbət sosial təsirə nail olmaq;
- investisiya layihəsinin dövlət yardımı olmadan həyata keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyünün əsaslandırılması;
- layihənin smeta dəyərinin İnvestisiya fondu hesabına yardım almaq üçün təyin olunan minimal layihə dəyərinə müvafiq olması;
- dövlət yardımı almağa namizəd olan investisiya layihəsi ilə əlaqədar investisiya məsləhətçisinin müsbət rəyinin mövcudluğu.

İnvestisiya layihələri seçildikdən sonra onların iqtisadi, büdcə və maliyyə effektivliyi qiymətləndirilir. Bundan əlavə, həyata keçirilən investisiya layihəsinin ümumdaxili məhsulun, yaxud ümumi regional məhsulun artımına verdiyi töhfə qiymətləndirilir.

İnvestisiya fondu hesabına dövlət yardımının verilməsi üçün investisiya layihələrinin seçilməsi iki mərhələdə həyata keçirilir.

Birinci mərhələdə investisiya layihələri Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən seçilir. Bunun üçün, əlaqədar nazirliklərin nümayəndələrinin daxil edildiyi investisiya layihələri üzrə Hökumət komissiyası yaradılır.

İkinci mərhələdə Komissiya tərəfindən, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən seçilmiş layihələr sırasından siyahı tərtib olunur.

Seçimin aparılması müddəti Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən təyin olunur.

Seçim prosedurunda iştirak edən təşəbbüsçü müvafiq nazirliyə müvafiq sifariş göndərərək dövlət yardımının həcmi və formasını göstərməli, həmin layihənin həyata keçirilməsinin zəruriliyini əsaslandırılmalı və onun icrasından gözlənilən nəticələri müəyyən etməlidir.

Göndərilən sifarişə, həmçinin, investisiya layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması (biznes-plan) əlavə olunmalı, layihənin maliyyə, büdcə və iqtisadi effektivliyi qiymətləndirilməli, İnvestisiya fondu hesabına verilən dövlət yardımının forma və həcmi əsaslandırılmalı, eləcə də dövlət ekspertizası

aparmaq səlahiyyətinə malik dövlət ekspertizası orqanlarının layihə-smeta sənədlərinə dair rəyi və investisiya məsləhətçisinin rəyi təqdim edilməlidir.

Bundan əlavə, təşkilatın yaradılmasının qanuniliyini təsdiq edən, onun maliyyə vəziyyətini və dövlət qarşısındakı öhdəliklərinin icrasını səciyyələndirən sənədlərin ətraflı siyahısı da təqdim olunmalıdır.

Əgər investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün layihənin icra edildiyi əraziyə sahib olan Azərbaycan Respublikası subyektinin x büdcəsindən vəsait ayrılması nəzərdə tutulubsa, həmin subyektin icra hakimiyyəti orqanının rəyi verilməli və zəruri vəsaitlərin ayrılması Azərbaycan Respublikası subyektinin müvafiq orqanı tərəfindən təsdiqlənməlidir.

Müvafiq nazirlikdən müsbət rəy aldıqdan sonra layihənin təşəbbüsçüsü bütün zəruri sənədləri həmin rəyə əlavə edərək Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinə göndərir.

Dövlət zəmanəti formasında İntestisiya fondu hesabına dövlət yardımını almaq niyyətində olan təşəbbüsçü, əlavə olaraq, bir sıra sənədlər təqdim etməlidir:

- investisiya layihəsində iştirak etmək niyyətində olan kommertiya təşkilatıçısının öhdəliyi ilə əlaqədar kredit təşkilatının zamin qismində çıxış etməklə bağlı Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi qarşısındakı zəmanət öhdəlikləri;

- vəsaitlərin təqdim olunduğu təqdirdə əks zəmanətin təmin edilməsi üçün kredit təşkilatının vəsait ayrılması haqqında zəmanət öhdəlikləri;

- investisiya layihəsində iştirak etmək niyyətində olan təşkilatın kredit resursları təqdim etməsi ilə əlaqədar kredit təşkilatının kredit komitəsi iclasının protokolundan çıxarışın surəti, eləcə də kredit təşkilatı tərəfindən aparılan investisiya layihəsinin, kommertiya təşkilatının maliyyə vəziyyətinin və təqdim olunmuş təminatın keyfiyyətinin ekspertizasının nəticələri.

Bundan əlavə, kommertiya təşkilatları aşağıdakıları rəsmən təsdiq etməlidirlər:

- həm şəxsi vəsaitlərin, həm də investisiya layihəsinin icrası üçün müəyyən həcmdə kənar mənbələrdən cəlb olunan vəsaitlərin mövcudluğu;

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi qarşısındakı cari öhdəliklərin icrasına hazırlıq;

- yenidən təşkil, ləğvetmə və ya müflisləşmə hallarının baş verməməsi;
- son üç il ərzində gecikdirilmiş borcların və itkilərin meydana çıxması.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi layihə təşəbbüsçüsü tərəfindən təqdim olunmuş sənədlərin düzgünlüyünü yoxlayır və dövlət yardımı üçün investisiya layihələrinin seçilməsini həyata keçirir.

İnvestisiya layihələri investisiya məsləhətçilərinin, eləcə də müvafiq nazirliklərin rəyi əsasında seçilir.

Seçim zamanı layihələrinin keyfiyyət meyarlarına müvafiqliyi, eləcə də investisiya layihəsinin effektivliyinin kəmiyyət göstəricilərinin Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən təyin olunan həddi göstəricilərə uyğun olması yoxlanılır.

İnvestisiya layihələrinin seçilməsinin nəticələri əsasında aşağıdakı sənədlər tərtib olunur:

- İnvestisiya fondu hesabına dövlət yardımının verilməsi ilə əlaqədar investisiya layihələrinin seçilməsinin nəticələri haqqında investisiya layihələri üzrə Hökumət komissiyasının iclasının protokolu;

- investisiya layihəsinin bütün iştirakçılarının investisiya layihəsinin birgə maliyyələşdirilməsi üzrə öhdəliklərinin həcmnin nəzərdə tutulduğu investisiya layihəsinin pasportu, eləcə də investisiya müqaviləsinin bağlanmasını və investisiya layihəsinin icrasının gedişinə nəzarət edilməsini əsaslandırان investisiya layihəsinin icrasının nəticələri;

- layihənin məsul icraçısı ilə investor arasında bağlanmalı olan investisiya müqaviləsi layihəsi;

- kredit təşkilatlarının xeyrinə dövlət zəmanətlərinin verilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Hökuməti adından Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, kreditor və investisiya layihəsinin icrasında iştirak etmək niyyətində olan kommertiya təşkilatı arasında bağlanan zəmanət müqaviləsi layihəsi.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi seçim mərhələsini keçmiş layihələrin siyahısını, eləcə də bütün zəruri sənədləri baxılmaq üçün qanunvericilikdə müəyyən olunmuş müddət ərzində Hökumət Komissiyasına təqdim edir.

Komissiya həmin siyahını əlavə olunmuş sənədlərlə birlikdə nəzərdən keçirir və İnvestisiya fondu hesabına dövlət yardımının verilməsi haqqında qərar qəbul edir. İnvestisiya layihələrinin siyahısı nəzərdən keçirilərkən Komissiya iştirakçıları tərəfindən reyting qiymətləndirməsi aparıla bilər.

İnvestisiya layihələrinin pasport məlumatları əsasında dövlət yardımının ümumi məbləği plan dövrünün hər bir ilində fondun müvafiq həcmindən artıq olmamalıdır.

Komissiyanın təsdiqlədiyi investisiya layihələrinin pasportları Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən təsdiqlənmiş investisiya layihələrinin siyahısı əsasında məsul icraçılar Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ilə razılaşdırıldıqdan sonra investisiya müqavilələri bağlayır, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi isə dövlət zəmanətinin verilməsi ilə əlaqədar kreditorla zəmanət sazişi imzalayır.

Layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün dövlət yardımı aşağıdakı məqsədlərlə göstərilir:

- fond hesabına dövlət yardımının verilməsinə namizəd olan investisiya layihələrinin layihə-smeta sənədlərinin hazırlanması;
- qanunvericiliyə müvafiq olaraq icra edilməsi planlaşdırılan investisiya layihələrinin layihə-smeta sənədlərinin hazırlanması.

İnvestisiya layihəsində iştirak edən kommertiya təşkilatları layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanma dəyərinin ən azı 25%-ni ayırmalıdırlar.

Layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün dövlət yardımı almağa namizəd olan layihə təşəbbüsçüsü müvafiq nazirliklərə aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- investisiya layihəsinin layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün seçim prosedurunda iştirak etmək niyyəti haqqında ərizə və bu ərizədə gözlənilən yardımın həcmi göstərməli, layihənin həyata keçirilməsinin zəruriliyi, eyni zamanda, onun icrasından gözlənilən nəticələr əsaslandırılmalıdır;

- layihənin adı və növü (innovasiya, infrastruktur və s.), məqsədləri, vəzifələri, strukturu göstərməklə (komponentlər üzrə təsnif olunmaqla), layihənin qısa təsviri, o cümlədən investisiya həcminin ilkin hesablamaları göstərməklə, investisiya layihəsinin maliyyə-iqtisadi, büdcə və sosial nəticələri əks etdirilməklə investisiya layihəsinin konsepsiyası;

- layihənin maliyyələşdirmə sxemi;

- layihənin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün zəruri olan investisiya həcmi; o cümlədən, fondan ayrılan vəsaitlər və onların sərfiyyatının təyinatı;

- layihənin hazırlanması müddəti və onun hazırlanmasına xərclənən vəsaitin həcmi;

- layihəni həyata keçirmək və layihə-smeta sənədlərini işləyib hazırlamaq üçün fondun cəlb edilməsi zərurətinin əsaslandırılması;

- layihənin məsul icraçısına-icra hakimiyyəti orqanına təklif verilməsi;

- investisiya layihəsinin idarə olunması ilə bağlı xərclərin qiymətləndirilməsi.

Müvafiq nazirlikdən rəy aldıqdan sonra təşəbbüsçü yuxarıda göstərilən sənədləri həmin rəyə əlavə edərək Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ünvanına göndərir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi təqdim edilmiş sənədlərin düzgünlüyünü yoxlayaraq yuxarıda göstərilən və dövlət yardımının verilməsi üçün layihələrin seçilməsi zamanı tətbiq olunan meyarlar əsasında dövlət yardımının alınması ilə əlaqədar ərizələri seçir.

Seçimin nəticələri əsasında aşağıdakı sənədlər tərtib olunur:

- layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün fond hesabına dövlət yardımının verilməsi ilə əlaqədar ərizələrin seçilməsinin nəticələri üzrə investisiya komissiyasının iclasının protokolu;

- layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar olan və məsul icraçı ilə və müvafiq nazirliklə razılaşdırılmış həcmdə fond hesabına verilən yardımın məbləği göstərilən texniki tapşırıq layihəsi.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi ərizələrin seçilməsinin nəticələrinin qeydiyyatına alındığı tarixdən etibarən 10 gün ərzində sənədləri komissiyaya təqdim edir, komissiya həmin sənədləri və investisiya layihələrinin konsepsiyalarını nəzərdən keçirir və qeyd olunan fond hesabına layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün dövlət yardımının verilməsi haqqında qərar qəbul edir.

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi fond hesabına layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün dövlət yardımının verilməsini nəzərdə tutan investisiya layihələrinin siyahısını təsdiqlənmək üçün komissiyanın iclasının keçirildiyi tarixdən etibarən müəyyən olunan müddət ərzində Azərbaycan Respublikası Hökumətinə təqdim edir.

Fond hesabına layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması üçün dövlət yardımının verilməsini nəzərdə tutan investisiya layihələrinin Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən təsdiqlənmiş siyahısı layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlanması haqqında müqavilə bağlayarkən məsul icraçılar tərəfindən əsas götürülür.

Layihənin məsul icraçısı layihə-smeta sənədlərinin işlənilib hazırlayan şəxslər arasında müsabiqə keçirir və həmin müsabiqənin nəticələri əsasında onun işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar müqavilə bağlayır. Layihə-smeta sənədləri işlənilib hazırlandıqdan sonra layihə təşəbbüsçüsü həmin sənədləri digər sənədlərlə birlikdə müəyyən olunmuş qaydada seçilmək üçün müvafiq nazirliyə göndərir.

3.3. Biznes fəaliyyətində investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin iqtisadi təhlili

Uzun müddətli kapital qoyuluşlarının (investisiyaların) uzun müddətə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi iqtisadi inkişaf

strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Bu baxımdan uzunmüddətli kredit iqtisadiyyata investisiya yatırılmasında mühüm rol oynayır.

Burada müəssisələrin və firmaların bank kreditləşməsi obyektləri mövcud müəssisələrin bərpası, genişləndirilməsi və texniki təchizat vasitələrinin tamamilə yenilənməsi, yeni tikintinin başlanması, eləcə də daşınmaz əmlakın, avadanlığın və nəqliyyat vasitələrinin əldə edilməsi ilə əlaqədar xərclər nəzərdə tutulur.

Uzunmüddətli kreditin verilməsi bankın kredit siyasətinə müvafiq olaraq, əsas kreditləşmə prinsiplərinə riayət edilməsi əsasında həyata keçirilir:

- kreditin geri qaytarılması;
- müddətlilik;
- ödəyicilik;
- təminatlılıq;
- məqsədli təyinat.

Uzunmüddətli kreditlərin verilməsində banklar Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının tələblərini, eləcə də bankların daxili təlimatlarını və normativ-metodiki sənədləri rəhbər tutur.

Vəsaitlərin kredit üsulu ilə təqdim olunması şəxsi maliyyə imkanlarının məhdudluğu şəraitində investisiya layihələrini həyata keçirməyə kömək edir. Bu halda vəsaitlərin sərf olunmasına, investisiya layihəsinin vaxtında həyata keçirilməsinə, xərclərin kompensasiya edilməsinə və nəticə etibarlı ilə, kapital qoyuluşlarının effektivliyinin artırılmasına kənardan nəzarət gücləndirilir.

Bununla belə, maliyyələşdirmənin bu üsulunun da özünəməxsus çatışmazlıqları var. Belə ki, o, müəssisənin borclanma səviyyəsinin yüksəlməsinə və müvafiq olaraq, müəssisə üçün riskin artmasına gətirib çıxarır.

Kreditin təqdim olunması və ödənilməsi qaydası borcalanlarla bağlanan kredit müqavilələri ilə müəyyən olunur.

Uzunmüddətli kreditin rəsmiləşdirilməsi üçün borcalan müvafiq bankların qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş sənədləri təqdim etməlidir.

Əsas sənədlər aşağıdakılardır:

- kreditin təyinatının göstərilədiyi kredit ərizəsi, kreditin həcmi, kreditləşmə üsulu və müddəti, ehtimal olunan ödəniş qrafiki, təminatın növü, dəyəri və yerləşdiyi yer göstərilməklə, kreditin təmin olunması üçün ehtimal edilən variantlar;

- müştərinin hüquqi qabiliyyətini təsdiqləyən sənədlər: qeydiyyat şəhadətnaməsi, nizamnamə, təsis müqaviləsi, müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq icazəsi (lisenziyaların surətləri) və s.;

- potensial borcalanın maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən sənədlər dəsti: vergi müfəttişinin son bir neçə il (adətən, 3 il) və son hesabat tarixi üzrə qeydləri göstərilən mühasibat balansı, mənfəət və itkilər haqqında, eləcə də pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar, debitor və kreditor borcunun açıqlanması və s.;

- texniki-iqtisadi əsaslandırma (investisiya layihəsinin biznes- planı, zəruri hallarda isə həm də investisiya layihəsi), kreditin təyinatının ətraflı təsviri - kredit hesabına maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulmuş xərclərin siyahısı, kreditdən istifadə olunan dövr və ya cari il üzrə maliyyə planı, gəlirlərin və xərclərin planı və pul axınlarının proqnozu;

- əsas vəsaitlərin əldə olunması, tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması və s. əməliyyatlarla əlaqədar müqavilələrin (sazişlərin) surətləri;

- kredit təminatını səciyyələndirən sənədlər: təminatın səciyyəsi və tərkibi haqqında girovqoyanın məktubu (avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, daşınmaz əmlak və s.), eləcə də Azərbaycan Respublikası subyektlərinin zəmanətlik, zəmanət və mülkiyyət hüquqlarını təsdiqləyən sənədlər, bank zəmanətləri;

- digər banklardan alınmış kreditlər haqqında məlumatlar (kredit tarixi).

Kreditləşdirmə bir neçə mərhələdə həyata keçirilir. Mərhələlərin sayı və tərkibi bankların təlimatları ilə müəyyən olunur.

İnvestisiya qoyuluşlarının kreditləşdirilməsinin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- kreditin əldə olunması üçün müəssisələrin (firmaların) ərizələrinə baxılması, onun maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili;

- təqdim olunan sənədlərin təhlükəsizlik xidməti tərəfindən yoxlanması və rəyin hazırlanması;
- potensial borcalanın kredit qabiliyyətinin tədqiq edilməsi;
- investisiya layihəsinin effektivliyinin təhlili və krediti ödəmək imkanları;
- investisiya layihəsinin kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar risklərin təhlili;
- kreditin verilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi, kreditləşdirmə şərtlərinin və üsullarının müəyyən edilməsi;
- kredit müqaviləsinin hazırlanması və bağlanması;
- kreditləşdirmə şərtlərinə riayət edilməsinə, kreditin təyinatı üzrə sərf olunmasına və onun vaxtında qaytarılmasına nəzarət.

İlk mərhələdə təqdim olunmuş ərizə nəzərdən keçirilir, potensial borcalanla danışıqlar aparılır və onun maliyyə vəziyyətinin ilkin təhlili aparılır.

Sənədlərlə aparılan gələcək işlərin məqsədəuyğunluğu haqqında qərar qəbul edildiyi təqdirdə sənədlər daha ətraflı şəkildə yoxlanılır.

Bankın hüquq xidməti potensial borcalanların, girovqoyanların, zaminlərin təsisat və digər sənədlərini yoxlayır, onların qanunvericiliyə müvafiqliyini müəyyən edir, kredit sövdələşmələrində iştirak edən təşkilatların adından müqavilələri və digər sənədləri imzalayan şəxslərin səlahiyyətlərini yoxlayır, girov qoyulan əmlak üzərində mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən sənədləri təhlil edir və yazılı rəy verir.

Bankın təhlükəsizlik xidməti müəssisənin (firmanın) etibarlılığını, onun rəhbərlərinin işgüzar nüfuzunu, biznesinin qanuniliyini, onlarla qarşılıqlı kredit münasibətlərinin qurulmasının təhlükəsizliyini yoxlayır.

Bank yalnız kredit qabiliyyətli borcalanlara kredit verir. Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi kredit müqaviləsinin bağlanmasından əvvəl bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür təhlilin əsasını mühasibat balansları, mənfəət və itkilər haqqında hesabatlar, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlar, son hesabat tarixinə balansın ən zəruri maddələrinin: debitor və kreditor borcunun və s. açıqlanması, cari il üzrə maliyyə planı, proqnoz və statistik materiallar və bankın tələbi ilə təqdim olunan digər sənədlər təşkil edir.

Maliyyə vəziyyətinin təhlili, bir qayda olaraq, son 3 il və sonuncu hesabat tarixi üzrə həyata keçirilir.

Müəssisənin kredit tarixi, eləcə də müştərinin bütün bank hesabları araşdırılır.

Kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı kreditə olan tələbatın texniki-iqtisadi əsası yoxlanılır.

Uzunmüddətli kreditin verilməsi zamanı verilən kreditin yönəldiləcəyi investisiya layihəsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Krediti alan müəssisə və kreditin ödənilməsi imkanları ətraflı şəkildə təhlil edilir.

İnvestisiya layihəsinin biznes-planı əsasında ekspress-təhlil aparılır və ilkin qiymətləndirmə həyata keçirilir. Müsbət rəy zamanı layihə ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilir və onun mühəndis-iqtisadi ekspertizası aparılır.

İlk növbədə, layihə-smeta sənədlərinin tərkibi və keyfiyyəti, eləcə də müsbət ekspertiza rəylərinin mövcudluğu yoxlanılır. Layihə üzrə investisiya xərcləri, onun texniki-iqtisadi səviyyəsi, layihənin texniki-iqtisadi göstəricilərinin müasir tələblərə müvafiqliyi qiymətləndirilir. Ekspertizanın aparılması zamanı xammal bazasının və satış bazarının mövcudluğuna, məhsulun rəqabət qabiliyyətinə, gələcək məhsulun qiymət proqnozuna və mənfəətin əldə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Mühəndis-iqtisadi ekspertiza prosesində tikinti müddətlərinin, eləcə də istehsal vasitələrinin və obyektlərinin istismara buraxılması müddətlərinin reallığı, tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması ilə əlaqədar müqavilələrin mövcudluğu və maddi-texniki təminat araşdırılır. Tədarükçülərin etibarlılığına və məhsulun keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. Layihələrin icrası ilə əlaqədar yarana biləcək risklər təhlil olunur.

Pul axınları əsasında layihənin icrasının maliyyə cəhətdən mümkünlüyü qiymətləndirilir.

İnvestisiya layihələrinin iqtisadi effektivliyinin qiymətləndirilməsinə və onların icrası nəticəsində proqnozlaşdırılan maliyyə göstəricilərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Hal-hazırda investisiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsinin və onların maliyyələşdirmə üçün seçimi üzrə metodik tövsiyələrdən istifadə olunur. Metodik tövsiyələrə əsasən investisiya layihələrinin effektivlik göstəriciləri aşağıdakı növlərə bölünür:

- layihənin həyata keçirilməsinin onun birbaşa iştirakçıları üçün maliyyə nəticələrini nəzərdə tutan, kommersiya effektivlik göstəriciləri;
- layihənin həyata keçirilməsinin icmal və ya yerli büdcə üçün maliyyə nəticələrini əks etdirən büdcə effektivlik göstəriciləri;
- layihə iştirakçılarının birbaşa maliyyə maraqları çərçivəsindən çıxan xərcləri nəzərdə tutan və dəyərin ölçülməsinə yol verən iqtisadi effektivlik göstəriciləri.

Qeyd edək ki, investisiya qoyuluşlarının əvəzinin ödənilməsi müddəti və kreditin qaytarılması müddətləri daima təhlil olunur, mövcud öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi və borcalanın alacağı kreditin vaxtında ödənilməsi imkanları qiymətləndirilir.

Aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilmədiyi təqdirdə investisiya layihəsinin icrası ilə əlaqədar investisiyaların kreditləşdirilməsindən imtina edilə bilər:

- pul axını layihənin kreditləşməsi müddəti ərzində mövcud öhdəlikləri yerinə yetirməyə və verilmiş krediti ödəməyə imkan vermədikdə;
- daxili gəlirlilik norması kredit üzrə faiz dərəcəsiindən az olduqda;
- kreditin ödənilməsi müddəti layihə üzrə investisiya xərclərinin ödənilməsi müddətinə bərabər, yaxud ondan az olduqda;
- layihənin xalis cari dəyəri mənfi olduqda.

Verilən kreditin yönəldiləcəyi investisiya layihəsinin effektivliyi təhlil edildikdən, eləcə də borcaların sabit maliyyə vəziyyətinə və müsbət kredit tarixinə malik olduğu şəraitdə kreditin təyin olunmuş müddət ərzində geri ödənilməsi imkanları qiymətləndirildikdən sonra kredit müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edilir.

Təqdim olunan kreditin həcmi, onun verilməsi qaydası və müddətləri, kredit üzrə faiz dərəcələri və digər ödənişlər, öhdəliklərin təmin olunması forması (girov,

zəminlik, zəmanətlər), ödəniş müddətləri, tərəflərin öhdəlikləri və iqtisadi məsuliyyəti kredit müqaviləsində göstərilir.

İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün şəxsi vəsaitlərdən (ən azı 20% həcmində) istifadə edilməsi uzunmüddətli kreditin təqdim olunmasının mütləq şərtidir. Kreditin həcmi investisiya xərclərinin dəyəri ilə borcalanın həmin məqsədə yönəldilmiş şəxsi vəsaitləri arasındakı fərq qismində müəyyən olunur.

Kredit birdəfəlik qaydada müəyyən məqsədlərlə və konkret müddətə verilir, yaxud da, kredit müqaviləsinə müvafiq surətdə kredit xətti açılır və kreditin təqdim olunması limitləri göstərilir.

Kredit xətti, bir qayda olaraq, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üzrə xərclərin kreditləşdirilməsi zamanı tətbiq olunur. Bu halda borcalan kredit xəttinin qüvvədə olduğu müddət ərzində təyin edilmiş limitlər çərçivəsində kreditdən istifadə etmək hüququna malik olur.

Kreditdən istifadə olunmasının ümumi müddəti xərclərin həyata keçirilməsi üzrə normativ müddətdən (layihə müddətindən) və kreditin banka qaytarıldığı vaxtdan ibarət olur. Kreditin ödənilməsi müddətləri xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətləri çərçivəsində müəyyən olunur. Müəssisənin layihə mərhələsinə çıxması müddətinə müvafiq olaraq kreditin ödənilməsinin güzəştli dövrü də kredit müqaviləsində nəzərdə tutula bilər.

Uzunmüddətli kredit tikintinin təchiz olduğu avadanlığın, maşınların, hazır konstruksiyaların, blokların, detalların, inşaat materiallarının dəyərinin ödənilməsinə, eləcə də icra olunmuş layihə- kəşfiyyat və tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərinin və tikinti ilə əlaqədar digər xərclərin ödənilməsinə sərf olunur. Tikinti-quraşdırma işləri tikinti üzrə podrad müqavilələrinə müvafiq olaraq ödənilir.

Uzunmüddətli ssudalar üzrə faiz dərəcələri və ola bilər. Sabit faiz dərəcəsi bütünlüklə kreditləşmə müddəti ərzində dəyişməz qalır, dəyişən faiz dərəcəsi isə bazar şəraitindən, inflyasiya səviyyəsinin dəyişilməsindən və digər amillərdən asılı olaraq vaxtaşırı qaydada nəzərdən keçirilir. O, bütünlüklə kreditləşmə müddəti

ərzində dəyişməz qalan sabit hissədən və bazar şəraitindən asılı olaraq vaxtaşırı qaydada dəyişən mütəhərrik hissədən ibarət olur.

Hər bir konkret kredit sövdələşməsində faizin həcmi müəyyənləşdirərkən kommersiya bankı, borc kapitalının planlaşdırılan “maya dəyərindən”, bankın borc əməliyyatlarının mövcud mənfəətlilik səviyyəsindən və risklərə görə ödənilən mükafatlardan ibarət olan başlanğıc faiz dərəcəsini müəyyən edir.

Risklərə görə mükafatın ödənilməsi bir sıra amillərdən: borcalanın kredit qabiliyyətindən, kredit tarixindən, layihənin icrası ilə əlaqədar olan riskdən asılı olur.

Təminatın mövcudluğu kreditin təqdim olunmasının vacib şərtidir. Bank təcrübəsində tətbiq olunan əsas təminat növləri, zəmanətlik və zəmanətdir.

Yenidən başlanan tikililər və obyektlər üzrə kreditin qaytarılması, bir qayda olaraq, obyektin istismara buraxılmasından və ya güzəştli kreditləşmə müddəti bitdikdən sonra, növbəti rübdən etibarən həyata keçirilir. Mövcud müəssisələr üzrə kreditin qaytarılması obyektin istismara buraxılmasından qabaq da həyata keçirilə bilər. Kreditin ödənilməsinin konkret müddəti və məbləğləri kredit müqaviləsində göstərilir.

Kredit resurslarından istifadəyə görə faizlər kreditin təqdim olunduğu andan toplanır. Bu faizlər kreditin təqdim olunduğu gündən etibarən hər ay ödənilir.

Banklar kreditin təyinatı üzrə istifadə olunmasına, kredit təminatının qorunub saxlanmasına və kreditin vaxtında ödənilməsinə nəzarət edir.

İrimiqyaslı investisiya layihələrinin icrasında sindikatlaşdırılmış kreditlərin təqdim edilməsi mühüm rol oynayır.

Sindikatlaşdırılmış kredit iki və ya daha artıq bank tərəfindən verilən kreditdir. Sindikatlaşdırılmış kreditləşmədə kreditor banklar qrupu, likvidlik ehtiyatlarının və ya resurslarının kifayət etməməsi səbəbindən bir bankın həyata keçirə bilmədiyi irimiqyaslı investisiya layihəsinin kreditləşdirilməsi üçün özlərinin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərini müəyyən müddət ərzində birləşdirirlər. Bu cür sindikatı təşkil edərkən uzunmüddətli kreditləşmə ilə bağlı olan risk kreditorlar arasında bölüşdürülür və bu, iştirakçı banklara öz likvidlik ehtiyatlarını aşağı

səviyyədə qoruyub saxlamağa imkan verir. İnkişaf etmiş ölkələrdə iri kreditlərin təxminən 80%-i sindikatlaşdırılmış kredit şərtləri ilə təqdim olunur.

Təşkil edilməsindən asılı olaraq, sindikatlaşdırılmış kreditlər aşağıdakı növlərə bölünür:

- birlikdə təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kredit;
- fərdi qaydada təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kredit;
- pay şərtləri müəyyən edilmədən təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kredit.

Birlikdə təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kreditə kreditorların bir borcalana təqdim etdikləri ayrı-ayrı kreditlərin məcmusu aiddir (əgər borcalanla kreditorlar arasında bağlanmış müqavilələrdən hər birinin şərtlərində öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin müddətləri və faiz dərəcəsinin həcmi eynidirsə). Hər bir kreditor borcalana həmin müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş məbləğdə və şərtlər əsasında pul vəsaitləri təqdim edir. Bu zaman hər bir kreditor borcalana, ayrıca ikitərəfli müqavilədə nəzərdə tutulmuş məbləğdə və şərtlər əsasında pul vəsaitləri təqdim etməyə borcludur. Həmin müqavilələrə müvafiq olaraq, əsas borcun və faizlərin qaytarılması ilə əlaqədar (ikitərəfli müqavilələrlə müəyyən olunmuş həcmdə və şərtlər əsasında) kreditorların borcalana qarşı irəli sürdüyü tələblər yerinə yetirilir.

Sindikatin fəaliyyəti bank-agent (təşkilatçı) qismində çıxış edən aparıcı bankın rəhbərliyi ilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, bu kifayət qədər iri passivlərə, irimiqyaslı layihələri kreditləşdirmək təcrübəsinə, geniş əlaqələrə və yüksək ixtisaslı kadrlara malik olan kredit təşkilatı olur. Təşkilatçı bank borcalanlarla danışıqlar aparır, onların etibarlılığını, təqdim edilən kreditin yönəldiləcəyi layihələrin effektivliyini öyrənir, borcalanların maliyyə fəaliyyəti ilə, mümkün risklərlə və onların sığortalanması üsulları ilə tanış olur. Layihə nə qədər iri, risk nə qədər yüksək olarsa, sindikatda iştirak etməyə də bir o qədər çox sayda kredit təşkilatı cəlb olunur. Bank-agent (təşkilatçı) kreditorlarla bağlanan çoxtərəfli müqavilələr əsasında həmin kreditorların adından çıxış edir. Həmin müqavilədə borcalana sindikatlaşdırılmış kreditin təqdim olunmasının ümumi şərtləri: onun ümumi həcmi, hər bir bankın iştirak payı, faiz dərəcəsinin həcmi, kreditin

ödənilməsi müddəti göstərilir, eləcə də kreditorlarla bank-agent arasındakı qarşılıqlı münasibətlər müəyyən edilir.

Kreditin təqdim olunması və ödənilməsi ilə əlaqədar bütün hesablaşmalar bank-agent qismində çıxış edən və eyni zamanda kreditor olan kredit təşkilatı vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Fərdi qaydada təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kreditə, bankın (ilkin kreditorun) öz adından və öz hesabına borcalana təqdim etdiyi kredit aiddir. Aşağıdakı şərtlər əsasında həmin kredit üzrə tələb hüququnu bank sonradan tam və ya qismən üçüncü şəxs(lər)ə (sindikat iştirakçısı olan banklara) ötürür:

- sindikat iştirakçısı olan hər bir bankın borcalana qarşı tələb irəli sürmək üçün əldə etdiyi hüquqların ümumi həcmindəki payı (əsas borcun və kredit faizlərinin məbləği) sindikat iştirakçısı olan banklarla ilkin kreditorlar arasında bağlanmış müqavilələrlə müəyyən olunur və tələb irəli sürmək hüququnu güzəştə getmək haqqında hər bir ayrıca müqavilədə nəzərdə tutulur; həmin müqavilə sindikat iştirakçısı olan bankla ilkin kreditor arasında bağlanır;

- əgər borcalanın ödəniş qabiliyyətinin itirildiyi (müflisləşdiyi) təqdirdə sindikat iştirakçılarının görəcəyi tədbirlər çoxtərəfli müqavilədə nəzərdə tutulursa.

Pay şərtləri müəyyən edilmədən təşkil olunan sindikatlaşdırılmış kreditə sindikatlaşdırılmış kreditləşmənin təşkilatçısı olan bank tərəfindən öz adından onunla bağlanan kredit müqaviləsinə müvafiq olaraq borcalana təqdim olunan kreditdir. Bu zaman sindikat təşkilatçısı olan bankın borcalana təqdim etdiyi məbləğə bərabər, yaxud ondan az olan məbləğdə və kredit müqaviləsinin şərtlərinə müvafiq surətdə, əməliyyat gününün sonundan gec olmamaqla, sindikat təşkilatçısı olan banka pul vəsaitlərinin təqdim edilməsi haqqında üçüncü tərəf(lər)lə müqavilə bağlanmalıdır.

Sindikat təşkilatçısı olan bank kreditin əsas məbləğinin, faizlərinin və digər ödənişlərin borcalan tərəfindən həyata keçirildiyi andan tez olmamaqla, həmin məbləğlərin köçürülməsi hüququna malikdir.

3.4. Biznes fəaliyyətilə məşğul olan müəssisələrin maliyyələşməsi mənbələrinin təhlili və təkmilləşdirilməsi

Təsərrüfat fəaliyyəti prosesində kapitalın daimi dövriyyəsi baş verir. Müəssisə kapitalının dövriyyəsində onun vəsaiti müxtəlif mərhələlərdən keçir və nəticədə kapitalın həcmnin, strukturunun dəyişilməsi baş verir.

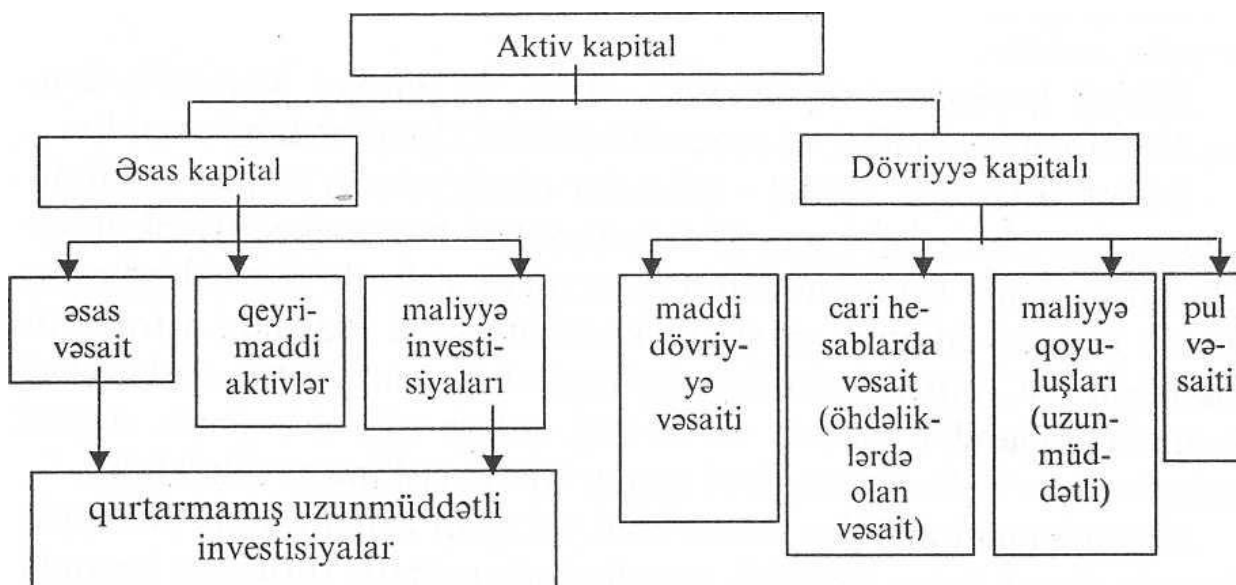
İqtisadi ədəbiyyatlarda, həm də mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil sistemində kapital, şərti olaraq aktiv və passiv kapitalına bölünür.

Aktiv kapital müəssisənin əmlakından və öhdəliklərindən ibarət olur, yəni təsərrüfat subyektinin nəyə sahib olduğunu göstərir.

Aktiv kapital- müəssisənin bütün əmlakının dəyəridir. Dövriyyə sürətinə görə təsərrüfat prosesində uzunmüddətə istifadə olunan, yəni müəssisənin dövriyyəsində olan və cari (birdəfəlik) istifadə olunan kapitalları ayırmaq lazım gəlir.

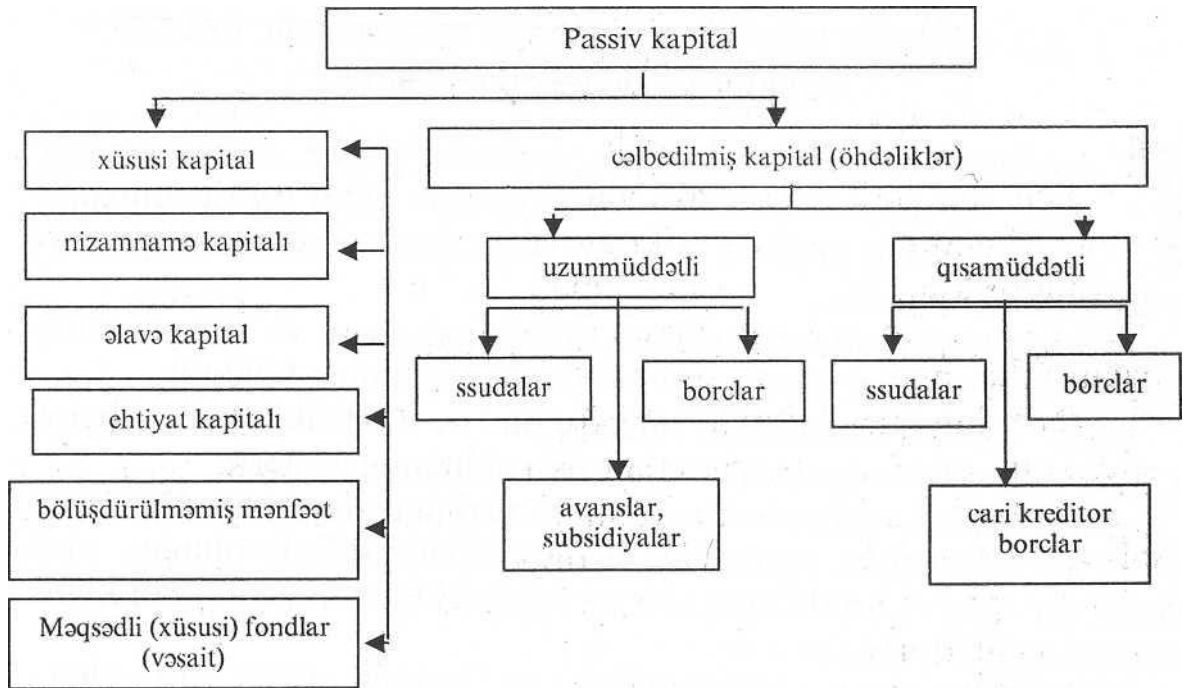
Mühasibat uçotu, planlaşdırma və iqtisadi təhlil sistemində dövriyyə kapitalına bir təqvim ili ərzində (1 yanvar 31 dekabr) istifadə olunan əmlak daxil edilir. Lakin təcrübədə təqvim ili düz gəlməyə də bilər. Məsələn, sentyabr ayında alman gələn ilin mayın 25-də dəyəri ödənilən istiqrazların dəyərini cari dövriyyədə olan əmlaka aid edilir. Ödəmə müddəti gələn ilin 25 oktyabrından sonrakı dövrə aid olduqda isə belə istiqrazları uzunmüddətli əmlaka aid etmək lazımdır.

Aktiv kapitalın tərkibini aşağıdakı sxemdən daha aydın görmək olar.



Sxem. Əsas və dövriyyə kapitalının tərkibi

Əmlakın formalaşması mənbələrini xarakterizə edən passiv kapitalın tərkib hissələri aşağıdakı sxemdə verilir.



Sxem. Xüsusi və cəlb edilmiş kapitalın tərkibi.

Müəssisənin xüsusi kapital (XK) yuridik şəxs kimi ona aid olan əmlakın dəyəridir. Bunlar bir növ müəssisənin xüsusi aktivləridir. Onlar əmlakın dəyəri (aktiv kapital) ilə və borc kapitalı arasındakı fərq kimi təyin edilir. Lakin, xüsusi kapital mürəkkəb tərkibə malikdir. onun tərkibi təsərrüfat subyektinin təşkilati-hüquqi formasından bilavasitə asılıdır.

Xüsusi kapital - nizamnamə, əlavə və ehtiyat kapitallardan, bölüşdürülməmiş mənfəət və məqsədli (xüsusi) fondlardan ibarətdir.

Səhmdar kapital - (SK) - səhmdar cəmiyyətinin xüsusi kapitalıdır. Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirtmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdırılan fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir. SC-nin iştirakçıları (səhmdarlar) cəmiyyətin öhdəlikləri qarşısında cavabdeh olmur və ancaq onlara aid səhmlərin dəyəri həcmində özünün fəaliyyəti ilə əlaqədar itkilər riskinə cavabdehdir.

Nizamnamə kapitalı - müəssisəni yaradan zaman onun fəaliyyətini təmin etmək üçün təsisçilik sənədlərində nəzərdə tutulmuş həcmdə qoyulan əmlakın

(haqların) pul ifadəsində məcmuusudur. Nizamnamə kapital-səhmdar cəmiyyətin nizamnaməsində qeyd olunmuş pul ölçüsündə ilkin başlanğıc kapitaldır. O səhmlərin satışından əldə edilən vəsaitlərdən, təsisçilərin şəxsi pullarından, dövlət kapitallarından olan vəsaitlər hesabına yaranır. Nizamnamə kapitalına ödəmə yalnız pul vəsaitləri şəklində deyil, həm də əmlak formasında, tikintilər, torpaq, eləcə də intellektual mülkiyyət obyektləri şəklində (məsələn, patentlər, lisenziyalar, layihələr) edilə bilər. Nizamnamə kapitalı haqqında anlayışın iki aspekti olur: yuridik və maliyyə. Buna müvafiq olaraq SC-nin nizamnamə kapitalı iki baş sənəddə əks etdirilir: cəmiyyətin nizamnaməsində (hüquqi sənəddə) və mühasibat balansında (maliyyə sənədində).

Nizamnamə kapitalı səhmdarlar tərəfindən alınan cəmiyyətin səhmlərinin nominal dəyərindən ibarətdir. Səhm müəyyən məbləğdə haqqın SC nizamnamə kapitalına ödənilməsi faktını təsdiq edən, səhmdarların yığıncaqlarında iştirak etmək və dividend şəklində müəyyən pay almaq hüququ verən qiymətli kağızdır. Səhmlər:

- kateqoriyalarına görə: adi (sadə) və imtiyazlı;
- aidiyyətinə görə: adlı və təqdim edən;
- güzəştin mövcudluğuna görə: güzəştli və ümumi əsaslarla yayılan

səhmlərə bölünür.

Adi səhmlər səhmdarların yığıncaqlarında məsələləri həll edən zaman bir səs hüququnu verir və ehtiyatları tamamladıqdan, imtiyazlı səhmlər üzrə dividendləri Ödədikdən sonra qalan xalis mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak edir. Sadə səhmlərin sahibləri təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən və hesabat ilinin nəticələri üzrə dividendlərin ödənilməsi barədə səhmdarların yığıncağında nəzərdə tutulmuş xalis mənfəət məbləği haqqında qərarlarından asılı olaraq səhmlərə görə gəlirlər alır.

İmtiyazlı səhmlər təminatlı gəlir almaq hüququ verir. Bunlara görə dividendlər onların nominal dəyərinin müəyyən faizi miqdarından az olmayaraq ödənilir. Belə səhmlər təyin edilmiş nizamnamə kapitalın 10 faizindən çox olmayan dəyərdə buraxılır. Belə səhmlərin sahiblərinin SC yığıncağında səs vermə hüququ olmur.

SC səhmdarların üfiumh yığıncağın qərarına əsasən özünün nizamnamə kapitalını artırır, yaxud azalda bilər. Artırmağa əlavə səhmlər buraxmaqla, istiqrazları səhmlərə dəyişdirməklə, əvvəllər buraxılan səhmlərin nominal dəyərini artırmaqla nail olmaq mümkündür. Səhmlərin dəyəri tamamilə ödənildikdən sonra nizamnamə kapitalını artırmaq olar. Yol verilən zərərləri örtmək üçün nizamnamə kapitalını artırmaq yolverilməzdir.

Mövcud qüvvədə olan qanunvericilikdə xüsusi hal nəzərdə tutulmadıqda NK-nin artırılması, onun üsulları və miqdarı, əlavə buraxılan səhmlərin miqdarı və onların nominal dəyəri, əlavə səhmlərin buraxılması və qurtarması tarixləri, əlavə səhmlərin buraxılmasında səhmdarların hüquqları haqqında məsələləri səhmdarların ümumi yığıncağı həll edir.

SC-də ehtiyat kapitalının yaradılması məcburidir. Bu vəsait, başqa imkanlar olmayan halda ümumi balans itkilərinin örtülməsinə yönəldilir. Ehtiyat kapitalının həcmi, xalis mənfəətdən buna məcburi ayırmaların miqdarı qüvvədə olan qanunvericiliyə və cəmiyyətin nizamnaməsinə görə təyin edilir.

Belə ki, xüsusi kapitalın növbəti elementi olan əlavə kapital hökumətin qərarına əsasən əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin aparılması ilə əlaqədar olaraq əmlakın dəyərini artırmasını göstərir. Əlavə kapitalı nizamnamə kapitalının artırılması, hesabat ilində balans itkilərinin ödənilməsində istifadə oluna, habelə müəssisənin təsisçiləri arasında bölüşdürə və başqa məqsədlərə istifadə oluna bilər.

Bildiyimiz kimi, bölüşdürülməmiş mənfəət-səhmdarlar (təsisçilər) arasında dividendlər şəklində bölüşdürülməmiş və başqa məqsədlərə xərclənməmiş xalis mənfəət yaxud onun bir hissəsidir. Bir qayda olaraq, bu mənfəət təsərrüfatçılıq subyektinin əmlakının yığılmasına, yaxud azca pul vəsaiti şəklində, yəni istənilən anda yeni dövriyyəyə hazır şəklində toplanılan dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasıdır. Bölüşdürülməmiş mənfəət daxili yığım hesabına xüsusi kapitalın artımı kimi ilbəl çoxala bilər. Bu mənada bölüşdürülməmiş mənfəət ehtiyat kapitalına yaxındır, sahibkarlar tərəfindən könüllü olaraq onlara aid xalis mənfəətin bölüşdürülməməsi nəticəsində toplanılan vəsaitdir. İnkişaf edən səhmdar

cəmiyyətlərində bölüşdürülməmiş mənfəət onun xüsusi kapitalın tərkibində aparıcı yer tutur. Onun məbləği bəzən nizamnamə kapitalından bir neçə dəfə çox olur.

Qeyd edək ki, məqsədli (xüsusi) fondlar təsərrüfatçılıq subyektinin xalis mənfəəti hesabına yaradılır. Onun nizamnaməsinə, yaxud səhmdarların və təsisçilərin qərarına əsasən müəyyən məqsədlər üçün təyin edilir. Bu ciddi surətdə müəyyən məqsədlər üçün ayrılan bölüşdürülməmiş mənfəətdir.

Borc kapitalı (BK) - öhdəlik hesabına qəbul edilmiş banka, digər borcverənlərə qaytarmalı pul və ya onun ekvivalenti olan əmlakdır. Borc kapitalının tərkibində uzunmüddətli və qısamüddətli borcları, kreditor borcları ayırmaq məqsədəüygündür.

Bizneslə məşğul olan müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş kapitallarından istifadənin effektivliyinin təhlili aşağıdakı məqsədlər üçün mühasibat uçotu, hesabat informasiyalarının transformasiyası və onlardan istifadəni göstərir:

- müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək, yəni xüsusi və cəlb edilmiş kapitallardan istifadəni qiymətləndirmək;
- müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələri ilə təmin etmək nöqtəyindən nəzərdə tutulan və qəbul edilə bilən inkişaf tempələrini əsaslandırmaq;
- mümkün vəsait mənbələrini aşkarlamaq və onların səfərbər edilməsinin səmərəli üsullarını qiymətləndirmək;
- kapital bazarında müəssisənin vəziyyətini proqnozlaşdırmaq;

Fəaliyyət göstərən müəssisə kapitallarından istifadənin effektivliyinin təhlili əsas göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqələrini strukturlaşdırmağa imkan verən müxtəlif modellərin köməyi ilə aparılır. İndiki şəraitdə təhlildə deskriptiv modellərdən daha çox istifadə olunur. Eyni zamanda predikativ və normativ modellərdən istifadə halları da az deyildir.

Deskriptiv modellər, yaxud şərhəci xarakter daşıyan modellər həm kapitalın təhlili üçün və həm də müəssisənin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün əsas hesab olunur. Bunlara aiddir:

- hesabat balansları sisteminin qurulması; mühasibat hesabatının müxtəlif analitik bölgələrdə təqdim edilməsi; hesabatın struktur və dinamik təhlili; əmsal və

amilli təhlil; hesabata analitik əlavələr. Bütün sadalanan modellər mühasibat informasiyalardan istifadəyə əsaslanır.

Struktur təhlil - strukturların tədqiqi metodlarının məcmuudur.

Dinamik təhlil - xüsusi və cəlb edilmiş kateqoriyaların ayrı-ayrı maddələrin dəyişilməsi meyillərini aşkar etməyə imkan verir.

Əmsal təhlil - müxtəlif qrup istifadəçilərin təsis etdiyi müəssisənin kapitalından istifadənin effektivliyinin təhlil edilməsində aparıcı metoddur. Bu metoddan menecerlər, səhmdarlar, analitiklər, investorlar, kreditorlar və digərləri istifadə edir.

Təhlil işlərində aşağıdakı əmsallardan istifadə edilir:

- müəssisə kapitalından istifadənin qiymətləndirilməsi əmsalları;
- işgüzar fəallıq əmsalları;
- kapitalın strukturu əmsalları;
- rentabellik əmsalları və digərləri.

Müəssisə kapitalının (aktivlərin) hərəkətinin qiymətləndirilməsi əmsallarına bütövlükdə kapital və onun tərkib hissələri üzrə hesablanan daxilolma, xaricolma və istifadə əmsalları aiddir.

Bütün kapitalın (A) daxil olması əmsalı (Θ_{do}) -hesabat dövrünün sonuna mövcud olan kapitalın hansı hissəsinin yeni daxil olan kapital olduğunu göstərir:

$$\Theta_{VK_{do}} = \frac{\text{daxil olan bütün kapital}}{\text{hesabat dövrünün sonuna}}$$

Xüsusi kapitalın (XK) daxil olması əmsalı - hesabat dövrünün sonuna mövcud olan xüsusi kapitalın hansı hissəsinin hesabat dövründə yeni daxil olan xüsusi kapitalla aid olduğunu göstərir:

$$\Theta_{X_1K_{do}} = \frac{\text{daxil olan xüsusi kapital (XK)}}{\text{hesabat dövrünün sonuna XK}}$$

Cəlb edilmiş kapitalın (CK) daxil olması əmsalı-hesabat dövrünün sonuna mövcud olan cəlb edilmiş kapitalın (CK) hansı hissəsinin yeni daxil olan uzunmüddətli və qüsamüddətli cəlb edilmiş kapitalla aid olduğunu göstərir:

$$\Theta CK_{do} = \frac{\text{daxil olan cəlbedici kapital (CK)}}{\text{İlin sonuna cəlbedici kapital (CK)}}$$

Xüsusi kapitaldan istifadə əmsalı - hesabat dövründə fəaliyyətə başlayan zaman mövcud xüsusi kapitalın hansı hissəsindən müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində istifadə edildiyini göstərir:

$$\Theta XKI = \frac{\text{XK istifadə olunan hissəsi}}{\text{XK cəmi}}$$

Cəlbedilmiş kapitalın xaric olması əmsalı (CKXOƏ) hesabat dövrü ərzində onun hansı hissəsinin kredit və borcların qaytarılması yolu ilə borclarının ödənilməsini bildirir:

$$CKXOƏ = \frac{\text{xaric olan cəlb edilmiş vəsait}}{\text{dövrün əvvəlinə CV}}$$

İşgüzar fəallıq əmsalı-müəssisəyə özünün kapitalından nə dərəcədə effektiv istifadə edildiyini təhlil etməyə imkan verir. Bir qayda olaraq bu qrupa bir neçə dövr sürəti əmsalı aid edilir: xüsusi kapitalın dövr sürəti; investisiya edilmiş kapitalın dövr sürəti; kreditor borclarının dövr sürəti; borc kapitalının dövr sürəti.

Xüsusi kapitalın dövr sürəti satışın həcmnin (S) xüsusi kapitalın (XK) orta illik həcminə (XKO) nisbəti kimi hesablanır və il ərzində xüsusi kapitalın dövriyyələri sayını, yəni neçə dəfə dövr etdiyini göstərir:

$$XKD = \frac{S}{XKO}$$

Təhlildə bu göstərici müəssisə fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini xarakterizə edir:

-kommersiya nöqtəyi-nəzərincə -ya satışın artıqlığı ya da çatışmazlığını; maliyyə nöqtəyi-nəzərincə-qoyulan kapitalın dövr sürətini;

-iqtisadi nöqtəyi-nəzərincə - sahibkarın risk etdiyi pul vəsaitinin aktivliyini göstərir. O, qoyulmuş kapitalla müqayisədə satışın səviyyəsindən xeyli yüksək olduqda kredit resurslarının artmasını, yəni kredit resurslarından çox istifadə olunmasını və müəssisənin sahibkarları ilə müqayisədə onun fəaliyyətində kreditorların daha fəal iştirak etmək imkanlarının olmasını göstərir. Bu halda

öhdəliklərin xüsusi kapitalla nisbəti artır, kreditorların riski yüksəlir, son nəticədə müəssisə gəlirlərinin azalması, yaxud qiymətlərin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq onun işi çətinləşir. Göstərilən nisbətə aşağı olması xüsusi vəsaitin bir hissəsindən istifadə edilmədiyini, hərəkətsiz qaldığını göstərir. Belə hallarda, yəni dövr sürətinə dair göstərici, başqa sözlə desək, öhdəliklərin xüsusi kapitaldan yüksək olması, sahibkarı özünün xüsusi kapitalını daha çox gəlir mənbəyi olan sahələrə qoymaq imkanlarını axtarıb tapmalıdır.

İnvestisiya edilmiş kapitalın (İK) dövr sürəti satışın həcmi (S) xüsusi kapitalın orta illik həcmi (XKO) ilə uzunmüddətli öhdəliklərin (UÖ) cəminə nisbəti kimi hesablanır.

$$\Theta_{İK} = \frac{S}{XKO + UÖ}$$

Kreditor borclarının dövr sürəti əmsalı reallaşdırılan məhsulun maya dəyərinin (RMMD) kreditor borclarının orta illik dəyərinə (KBOD) nisbəti kimi hesablanır və təqdim olunan hesabnamələri ödəmək üçün investisiya edilən kapitalın neçə dəfə dövr edilməsinin tələb olunduğunu göstərir:

$$\Theta_{KBDS} = \frac{RMMD}{KBOD}$$

Dövr sürətini gün hesab ilə də hesablamaq olar. Bunun üçün təqvim ili ərzində günlərin sayı 365 gün hesaba alınır. Hesaba alınan günlərin sayını yuxarıda hesablanan dövr sürəti əmsallarına bölməklə gün hesabı ilə dövriyyə sürəti təyin edilir. Bu hesablama investisiya edilən kapitalın, xüsusi kapitalın, borc kapitalın, kreditor borclarının bir dövr etməsi üçün neçə gün lazım gəldiyini bildirir.

Kapitalın strukturu əmsalları - kreditorların və investorların maraqlarının qorunması dərəcəsini xarakterizə edir. Onlar müəssisənin uzunmüddətli borclarının ödənilməsi qabiliyyətini əks etdirir. Bu qrup əmsallara ödəniş qabiliyyəti əmsalları da deyilir. Söhbət xüsusi kapitalın əmsalı, borc kapitalının əmsalı və xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbəti əmsalından gedir.

Xüsusi kapitalın əmsalı (ƏXK) müəssisənin cəmi kapitalın (A) strukturunda xüsusi kapitalın payını xarakterizə edir, başqa sözlə desək, müəssisə sahiblərinin

və kreditorların maraqlarının nisbətini göstərir. Buna bəzən muxtariyyət əmsalı deyilir:

$$\Theta_{XK} = \frac{XK}{A}$$

Aparılan təhlilə əsasən təcrübə göstərir ki, bu əmsal imkan daxilində yüksək səviyyədə saxlamaq lazımdır ki, bu hal müəssisə vəsaitinin stabil səviyyəsini sübut edir və kreditorlara üstünlük verir. Bu borc kapitalının yüksək olmayan xüsusi çəkisini ifadə edir və vəsaitin çox hissəsinin xüsusi vəsaitin payına düşdüyünü göstərir. Deməli, bu hal işgüzar fəallığı aşağı düşən halda itkilərdən qorumaq üçün vacibdir və kreditlər almağa təminat verir. Digər bərabər şərtlər şəraitində kifayət qədər sabit vəziyyət xarakterizə edən xüsusi kapitalın əmsalı investorların və kreditorların gözündə xüsusi kapitalın cəmi kapitalın yekununa nisbətə 60% səviyyə yaxşı hal hesab olunur. Baxdığımız əmsalın optimal kəmiyyətinin 0,5dən yüksək olması müəssisə üçün qənaətbəxşdir.

Təhlil zamanı balans valyutasının (BV) maliyyələşdirilməsinin ümumi mənbələrində borc kapitalın payını ifadə edən borc kapitalı əmsalın da (Θ_{BK}) hesablamaq olar. Bu əmsal muxtariyyət əmsalının əksidir:

$$\Theta_{BK} = \frac{BK}{A} = \frac{BK}{BV}$$

Borc və xüsusi kapitalların nisbətləri əmsalı müəssisənin xarici borclardan (kreditlərdən) asılılığı səviyyəsini xarakterizə edir.

$$\Theta(\text{nisbəti}) = \frac{BK}{XK}$$

Bu göstərici xüsusi kapitalın hər manatına nə qədər borc kapitalın düşdüyünü göstərir. Bu əmsal yüksəldikcə müəssisənin borcları da çoxalır və son nəticədə müflisləşmə riski situasiyasına gətirib çıxarda bilər. Əmsalın yüksək səviyyəsi müəssisədə pul vəsaitinin defisitliyi kimi yüksək təhlükəni biruzə verir. Bazar rəqabəti şəraitində borc kapitalının xüsusi kapitalla nisbəti vahiddən yüksək olmamalıdır.

Bundan əlavə borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbətini yüksək olması orta bazar dərəcəsi ilə yeni kreditlərin alınmasını çətinləşdirə bilər. Bu əmsal maliyyələşdirilməsi mənbələrinin seçimi məsələsinin həllində mühüm rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznes göstərən istənilən müəssisənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinə ehtiyacı olur. Bu və ya digər mənbələrin cəlb edilməsi müəyyən dərəcədə xərclərlə əlaqədardır: səhmdarlara dividendlər, banklara aldığı ssudalara görə faizlər və i.a. ödəməlidir. Müəyyən məbləğdə maliyyə resurslarından istifadəyə görə ödəniləsi vəsaitin ümumi məbləğə faizlə ifadəsi kapitalın qiyməti adlanır. Cari aktivlərin qısamüddətli, uzunmüddətə istifadə olunan vəsaitin uzunmüddətli mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi ideal hesab olunur. Bu qanunauyğunluğuna görə cəlb edilmiş vəsaitin ümumi məbləği optimallaşdırılır .

Qeyd edək ki, iki anlayışı fərqləndirmək lazımdır: birincisi, konkret müəssisənin (təşkilatın) kapitalının qiyməti və ikincisi, kapitallar bazarında bütövlükdə subyekt kimi tanınan müəssisənin (təşkilatın) qiyməti.

İlk olaraq birincisi, mövcud şəraitdə müəssisənin (təşkilatın) investorlar və sahibkarlar qarşısında onların xidmətləri üzrə nisbi illik xərcləri kəmiyyətcə ifadə edir. İkincisi, müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə oluna bilər. Hər iki anlayış miqdarca qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, əgər müəssisə kapitalın qiyməti ilə müqayisədə az gəlirli investisiya layihəsində iştirak edərsə, deməli layihə başa çatdıqda kapitalın qiyməti aşağı düşə bilər. Beləliklə, kapitalın qiyməti investisiya xarakterli qərarların nəzəri və praktiki həllində başlıca elementdir.

Nəzərə çatdırırıq ki, vəsait mənbələrini xarakterizə edən balansın passivinin strukturunun təhlili göstərir ki, onların əsas növləri: səhmdar kapital, borc kapitalı və yığılan mənfəətdir (xüsusi vəsait fondları və bölüşdürülməmiş mənfəət). Cəlb olunan vəsait mənbələrinin qiyməti fərqlənir və buna görə də, müəssisə kapitalının qiyməti orta çəkili arifmetik formula üzrə hesablanır. Əsas çətinlik konkret vəsait mənbəyindən alınan kapital vahidinin dəyərini hesablamaqdır. Bəzi mənbələr üzrə onu hesablamaq asandır (məsələn, bank kreditinin qiyməti): digər mənbələr üzrə isə bunu etmək çox çətindir, dəqiq hesablama praktiki olaraq mümkün olmur.

Bununla belə kapitalların qiymətlərinin təqribi bilinməsi belə müəssisə üçün həm onun fəaliyyətinə avans edilən vəsaitin effektivliyini müqayisəli təhlil etmək və həm də xüsusi investisiya siyasətini həyata keçirtmək üçün çox vacibdir.

Belə ki, borc kapitalının əsas elementləri bank ssudaları və müəssisənin buraxdığı istiqrazlardır. Birincinin qiyməti mənfəətdən vergini hesaba almaqla müəyyən edilir. İş orasındadır ki, kredit və borclardan istifadəyə görə faizlər məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilir. Buna görə də, belə vəsait mənbəyinin bir vahidin qiyməti (bq) banka ödənilən faizdən (f) aşağı olur:

$$bq-f(1-h)$$

Burada, h-mənfəətdən vergi dərəcəsidir.

Məlumdur ki, qüvvədə olan qaydaya görə bir çox müəssisələrdə büdcəyə və büdcədən kənar fondlara olan borclar da borc vəsaiti kimi istifadə olunur. Bu halda ödəmə müddətlərinin gecikdirilməsinə görə ödənilən cərimə sanksiyaları və peniyalar vəsaitdən istifadəyə görə haqlar hesab olunur.

Aparılan təhlilin sonrakı mərhələsində bölüşdürülməmiş mənfəət, yəni vergilərə ayırmalardan, borc vəsaiti üzrə faizlər və imtiyazlı səhmlər üzrə dividend xərcləri ödənildikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan bölüşdürülməmiş mənfəəti qiymətləndirilir. Sahibkarlar və müdiriyyət qarşısında dilemma yaranır: vəsaiti istehsalə yönəltmək, yəni dividendlərin pay haqları üzrə gəlirlərin və i.a. ödənilməsinə yaxud da bölüşdürülməmiş mənfəətdən müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi istifadə etmək.

Qeyd edək ki, bölüşdürülməmiş mənfəət maliyyələşdirmə məqsədlərinə yönəldildikdə bu mənbəyin qiyməti, yəni bölüşdürülməmiş mənfəətin qiyməti (BMQ) bu vəsaitin hansı məqsədlərə yönəldilməsindən gözlənilən rentabelliyyə bərabər olur. Beynəlxalq praktikada bölüşdürülməmiş mənfəəti qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlardan istifadə olunur.

Planlaşdırma, uçot, hesabat və təhlil işləri yüksək səviyyədə təşkil olunan və aparılan xarici ölkələrinin müəssisə və təşkilatlarında kapitalın qiymətinin son həddi anlayışından da istifadə edilir. Kapitalın qiymətinin son həddi müxtəlif, həm də mürəkkəb düsturlardan istifadə etməklə hesablanır.

İstənilən müəssisənin yaradılması və fəaliyyətdə olması, sadəcə olaraq, mənfəət əldə etmək məqsədilə maliyyə resurslarının uzunmüddətə investisiya edilməsi prinsipini göstərir.

Mənfəətin əldə edilməsinə yönəldilən aktivlərin və öhdəliklərin idarə edilməsi prosesi maliyyə təhlilində leveric kateqoriyası kimi xarakterizə olunur. Leveric - xarici borc vəsaitlərinin, o cümlədən emissiya olunmuş istiqrazlarına aksiya sahiblərinin xüsusi kapitalına nisbəti kimi hesablanır.

Müasir dövrdə müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə kapitalın strukturu və digər çoxlu amillər təsir göstərir. Son nəticələrin formalaşması fəaliyyətinin maliyyə idarə edilməsi nöqtəyi-nəzərinə müəssisədə mövcud olan maliyyə resurslarından səmərəli istifadədən və maliyyələşdirmə mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılmasından xeyli asılıdır. Birinci an əsas və dövriyyə vəsaitlərinin həcmi və strukturunda və onlardan effektiv istifadə olunmasında öz əksini tapır. Bu cür qarşılıqlı əlaqə istehsal levericinə xarakterikdir.

İstehsal leverici - maya dəyərinin strukturu və məhsulun həcmi dəyişdirməklə ümumi gəlirə təsirin potensial imkanıdır. İkinci an uzunmüddətli maliyyələşdirmə mənbələri hesab olunan xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətlərinin qiymətləndirilməsində və sonunculardan istifadənin məqsədəuyğunluğunda və effektivində aşkar olunur.

Biznes fəaliyyətilə məşğul olan istənilən müəssisədə borc vəsaitindən istifadə müəyyən qədər, bəzən də böyük həcmdə məsrəflərlə əlaqədar olur. Bu halda xüsusi vəsaitlə cəlb edilmiş vəsait arasında optimal əlaqələndirmə çox vacibdir. Belə qarşılıqlı əlaqə maliyyə leverici kateqoriyasını xarakterizə edir.

Qeyd edək ki, maliyyə leverici uzunmüddətli passivlərin həcmi və strukturunu dəyişdirməklə mənfəətə və rentabelliyyə təsirin potensial imkanıdır.

Belə ki, istehsal-maliyyə leverici ümumiləşdirici kateqoriya hesab olunur və üç göstəricinin: satışdan pul gəliri, istehsal və maliyyə xarakterli xərclər və xalis mənfəət göstəricilərinin qarşılıqlı əlaqələri bu kateqoriya üçün xarakterikdir.

İstehsal leverici səviyyəsini tapmaq üçün əməliyyat rıçaqı hesablamaq lazımdır:

$$Q = \frac{\text{Şd} + M_0}{\text{MD}_{mv}}$$

Q-gözlənilən (planlaşdırılan) satışın həcmi, natural ifadədə; Şd-şerti daimi xərclərin ümumi məbləği;

M_0 -gözlənilən (planlaşdırılan) mənfəət;

MD_{mv} -məhsul vahidinə marjinal gəlir - məhsul vahidinin qiyməti-məhsul vahidinə dəyişən xərclərdir.

İstehsal levericinin səviyyəsi (Y_{ist}) aşağıdakı göstəricilərlə ölçülür:

$$Y_{ist} = \frac{\Delta T_{xm}}{\Delta TQ}$$

Burada: $\Delta T_{üm}$ -ümumi məhsulun artım tempi, faizlə;

ΔT_{xm} -satışın həcmində dəyişilməsi natural vahidlərlə, faizlə. İstehsal leverici göstəricisinin iqtisadi mənası çox sadədir: o, müəssisənin ümumi mənfəətinin istehsalın həcmində dəyişilməsinə həssaslıq dərəcəsini göstərir.

İstehsal levericinə oxşar qaydada maliyyə levericinin səviyyəsi də ümumi məhsulun həcmində dəyişiləndə xalis mənfəətin dəyişilməsini xarakterizə edən göstəricilərlə ölçülür:

$$Y_{mal} = \frac{\Delta T_{xm}}{\Delta T_{üm}}$$

Burada: Y_{mal} -maliyyə leveridji səviyyəsini;

T_{xm} -xalis məhsulun artım tempini, faizlə;

$T_{üm}$ -ümumi məhsulun artım tempini göstərir.

Demək istərdim ki, maliyyə levericinin effekti ondan ibarətdir ki, onun kəmiyyəti yüksək olduqda xalis mənfəət və ümumi gəlir arasında əlaqə bir o qədər qeyri-xətti xarakter daşıyır: yüksək maliyyə leverici şəraitində ümumi gəlirin azacıq dəyişilməsi (artması yaxud azalması) mənfəətin xeyli dəyişilməsinə gətirib çıxarda bilər.

Buna görə də maliyyə riski anlayışı maliyyə leverici kateqoriyası ilə bağlıdır. Maliyyə riski-uzunmüddətli ssudalar və borclar üzrə faizləri ödəmək üçün vəsaitin çatışmazlığı imkanı ilə bağlı riskdir. Maliyyə levericin artımı müəssisədə biznes riski dərəcəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunur.

İstehsal və maliyyə leverici istehsal-maliyyə leverici kateqoriyasında birləşir (Ye):

$$Y_c = Y_{ist.e.} \times Y_{mal.e.} = \frac{Mg \times Q}{M - I_n}$$

Burada: I_n -ssuda və borclar üzrə faizlərdir.

Bildiyimiz kimi, istehsal və maliyyə riskləri ümumi risk anlayışı adı altında birləşir. Ümumi risk deyəndə cari xərcləri və xarici vəsait mənbələri ilə əlaqədar xərcləri ödəmək üçün vəsait çatışmamazlığı imkanları ilə əlaqədar riskdir.

Müasir ölkə və xarici ədəbiyyatlarda cəlb edilmiş kapitalın xüsusi kapitala nisbəti əmsalı da hesablanır:

$$\Theta_{nisbət} = \frac{BK}{XK}$$

O, son nəticədə 1 manat xüsusi kapitala nə qədər borc kapitalı düşdüyünü xarakterizə edir. Bu əmsal yüksəldikcə müəssisənin borcları da bir o qədər artır və bu cür riskli situasiya müflisləşmə ilə nəticələnə bilər.

Əmsalın yüksək səviyyəsi də müəssisədə pul vəsaitinin defisitliyinin potensial təhlükəsini əks etdirir. Bu göstəricinin interpretasiyası bir çox amillərdən, məsələn: digər sahələrdə bu əmsalın orta səviyyəsindən; müəssisənin əlavə uzunmüddətli vəsait mənbələrinə yiyələnməsindən; müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin sabitliyindən və s. asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qəbul edilmişdir ki, borc kapitalın xüsusi kapitala nisbəti əmsalı vahiddən yüksək olmamalıdır. Xarici borclardan yüksək səviyyədə asılılıq, satışın templəri azalan şəraitdə müəssisənin vəziyyətini xeyli pisləşdirə bilər, çünki borc kapitalı da faizlərin ödənilməsi üzrə xərclər şərti daimi xərclər qrupunda uçota almır, yəni belə xərclər, qalan bütün şərtlər bərabər olan halda onlar satışın həcmi mütənasib olaraq azalda bilməz.

Deyilənlərdən əlavə borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbətinin yüksək əmsalı yeni kreditləri orta bazar dərəcələri ilə almaqda çətinlik törədir. Müəssisə yeni maliyyələşdirmə mənbələrinin seçimində də bu əmsal mühüm rol oynayır.

Beləliklə, deveric anlayışı Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda eyni mənada işlədilmir. Lakin bu mənaların çox variantlılığına baxmayaraq bütün şərh olunan riyazi modellər təsərrüfat subyektlərinə rəhbərlikdə effektiv idarəetmə qərarlarının formalaşmasına imkan verir: istehsalın optimal həcmələrinin, passivlərin strukturunun düzgün planlaşdırılmasında, qoyuluşların effektivinə dair hesablamalarda və maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsində müxtəlif variantlardan istifadə zəruridir.

Müasir iqtisadi fəaliyyət dövründə bizneslə məşğul olan müəssisə fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin optimal variantlarının hazırlanması və seçimi maliyyə təhlilinin ən vacib və ən mürəkkəb məsələlərdən biridir. Optimal maliyyələşdirilməsi sahəsində qərarların qəbul edilməsinin əsasını planlaşdırılan maliyyə mənbələrinin və gözlənilən nəticələrin təhlilini tələb edir. Ona görə də kapitalın cəlb edilməsi üzrə qərarların optimallaşdırılması gözlənilən nəticələrə təsir göstərən çoxlu sayda amillərin öyrənilməsi prosesidir. Bu prosesdə müəyyən gözlənilən meyarlar öyrənilir. Kapitalın rentabelliğini səciyyələndirən ümumi göstəricilərinin artımını optimallaşdırma meyarları kimi çıxış edir. Onların əsasında hesablanan xüsusi, yaxud cəlb edilmiş kapitalların rentabelliğini digər hissəvi göstəricilərdən, yəni göstəricilərin nəticələrinə təsir göstərən (+,-) digər amillərdən asılılığını təyin etməyə imkan verən digər modellər isə hər bir amilin miqdarca təsirini təyin etməyə imkan verir.

Məlumdur ki, rentabellik əmsalları müəssisə fəaliyyətinin nə dərəcədə effektiv olmasını göstərir və alman mənfəətin istifadə olunan vəsait mənbələrinə nisbəti kimi hesablanır. Bu qəbildən olan əmsallara aiddir: bütün kapitalın rentabelliği; investisiyaların rentabelliği; xalis aktivlərin rentabelliği; borc kapitalın rentabelliği və digər.

Bütün kapitalın rentabelliği- (BKR) daha ümumilikdə rentabelliği xarakterizə edən göstəricidir. O, hansı cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə olunmasından asılı

olmayaraq 1 manat xalis mənfəət (XM) almaq üçün müəssisədə nə qədər vəsait xərcləmək lazım gəldiyini xarakterizə edir.

$$BKR = \frac{XM}{Df + Dkf}$$

Burada: Df-dövriyyə fondu;

Dkf-dövriyyədən kənar fondlar;

XM-gözlənilən mənfəət.

İnvestisiyaların rentabelliği (İR) müəssisənin bütün uzunmüddətli kapitaldan istifadənin effektivliyini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur

$$IR = \frac{XM}{XK + uzunmüddətli öhdəliklər}$$

Xüsusi kapitalın rentabelliği (XKR) investisiya edilmiş xüsusi kapitaldan istifadənin effektivliyini təyin etməyə və bu göstəricini həmin vəsaiti digər qiymətli kağızlara qoyulan halda isə əldə etmək mümkün olan mənfəətlə müqayisə etməyə imkan verir. O, xalis mənfəətin xüsusi kapitalın dəyərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$XKR = \frac{XM}{XK}$$

Bu göstərici sahibkarlar tərəfindən qoyulan kapitalın hər manatına nə qədər mənfəətin əldə edildiyini xarakterizə edir. O, həm də birjalarda səhmlərin kotirovkası səviyyəsinin qiymətləndirilməsində mühüm meyar hesab olunur. Kotirovka (fran, coter) - qiymətli kağızların, xarici valyutaların məzənnələrinin və əmtəə qiymətlərinin qüvvədə olan qanunvericilik qaydalarına və mövcud praktikaya əsasən birjada müəyyən edilməsidir.

Təhlil zamanı bəzən də, təhlilin gedişində xüsusi və borc kapitaldan istifadə mənbələrinin qiymətləndirilməsində borc kapitalın və xüsusi kapitalın nisbəti əmsallarından da istifadə edilir ki, buna da maliyyə rıçaqm «çiyini» deyilir.

Qeyd edək ki, xüsusi kapitalın rentabelliğinin təhlili prosesində xüsusi kapitalın rentabelliğinin dəyişilməsinə təsir göstərən əsas amilləri identifikasiyə və onları xarakterizə etməyə imkan verən modellərdən istifadə edilir.

İndiki müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda verilən çoxamilli təhlil modelləri xüsusi və borc kapitalardan istifadəni təhlil etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir.

Lakin bununla belə borc kapitaldan istifadənin effektivliyinə daha çox amillərin təsirini təyin etmək üçün yeni çoxamilli təhlil modellərinin axtarılıb tapılmasına ehtiyac hiss olunur.

İndi də çoxamilli multiplikativ modeldə zəncirvariyyəyə imetodunda mütləq fərqlər üsulundan istifadə etməklə müəssisədə kapitaldan istifadənin rentabelliyyə əsas amillərin təsirini hesablayaq.

Aparılan təhlildən məlum olur ki, analitik cədvəldə verilən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərindən görüldüyü kimi, təhlil apardığımız müəssisədə hesabat ilində keçən illə müqayisədə borc kapitalın rentabelliyyə 13,29%, xüsusi kapitalın rentabelliyyə isə 9,16% artmışdır. Bu hal sübut edir ki, hesabat ilində kapitallardan istifadənin rentabelliyyə yüksək olmuşdur.

$$XKR = \frac{XM}{XK}$$

Xüsusi kapitaldan istifadənin rentabelliyyə 46,4%-dən 55,56 faizədək yüksələn şəraitdə borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyə 68,24 faizdən 81,25 faizədək yüksəlmişdir. Lakin artım templəri arasında (119,73% və 119,47%) böyük fərqlər gözə çarpmır. Borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyənin təhlilin nəticələri sübut edir ki, borc kapitaldan istifadənin zərirliliyyə dair müəssisədə hazırlanan qərarlar və onların icrası çox effektiv olmuşdur.

Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi kapitalın rentabelliyyə 55,56%-dən, satışın rentabelliyyə 18,7%-dək, borc kapitalının rentabelliyyə isə 81,52 faizədək yüksələn şəraitdə hesabat ilində keçən illə müqayisədə xalis mənfəət 29,31% (129,31-100), borc kapitalın dəyəri 8,24% (108,24-100) və xüsusi kapitalın dəyəri 8,0% (108,0-100) artmışdır.

Hesabat ilində keçən illə müqayisədə dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin 0,06%, borc kapitalın dövr sürətinin 0,02%, kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsinin 0,09%, kreditor borclarının debitor borclara nisbətinin 0,10% aşağı düşməsinə, xalis aktivlərdə debitor borcların payının 0,09% artması və i.a. müsbət hal kimi qəbul etmək olmaz. Bütün bunlar borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəyə əməli təsir göstərmişdir.

Burada əsas məsələ ayrı-ayrı amillərin borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyə təsirin təyin edilməsidir. Aparılan təhlilə əsasən cədvəldə verilən məlumatlardan istifadə etməklə əsas altı amilin: satışın rentabelliyyənin; dövriyyə aktivlərin dövr sürətinin; borc kapitalın bir forması olan kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsinin; müəssisənin kreditor borclarının debitor borclarına nisbəti əmsalının; müəssisənin xalis aktivlərində debitor borcların payının; borc vəsaitinin (kapitalın) xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının borc kapitalın rentabelliyyənin keçən ilə nisbətən dəyişilməsinə təsirini hesablamaq mümkündür. Bunun üçün yuxarıdakı cədvəldə 2-ci və 3-cü sütunlarda verilən məlumatlardan istifadə etməklə zəncirvari yerdəyişmə üsulunda hesablamalar aparmaq lazımdır.

Əsas amillərin borc kapitalın rentabelliyyənin keçən ilə nisbətən dəyişilməsi təsirinə dair hesablamalar aşağıdakı analitik cədvəldə verilir.

Cədvəl 1

Kiçik müəssisədə rentabelliyyə və borc kapitalın amilli təhlili üçün göstəricilər

Göstərici	Ölçü vahidi	Keçən ildə	Hesabat ilində	Kənarlaşma (+,-)	Artım tempi, %-lə (süt.3x100: süt.2)
A	1	2	3	4	5
1 .Satışın həcmi (S)	min man.	3850	4150	+300	107,79
2.Maya dəyəri (MD)	min man.	3270	3400	+130	103,98
3.Xalis mənfəət (XM)	min man.	580	750	+ 170	129,31
4.işçilərin orta illik sayı (İS)	nəfər	125	121	-4	98,80
5.Xüsusi kapital (XK)	min man.	1250	1350	+ 100	108,00
6. Borc kapitalı (BK)	min man.	850	920	+70	108,24
7. Kreditor borclar (KB)	min man.	525	600	+75	114,29
8.Debitor borclar (DB)	min man.	495	625	+ 130	126,26
9.Dövriyyə aktivləri (DA)	min man.	1200	1320	+ 120	110,00
10.Xalis aktivlər (XA)	min man.	1100	1150	+50	104,55
11. Satışın rentabelliyyə (SR)	%	15,06	18,07	+3,01	119,96
12.Dövriyyə aktivlərinin dövr sürəti əmsalı (S:DA)	%	3,21	3,14	-0,06	97,59
13. Borc kapitalının dövr sürəti əmsalı (S:BK)	%	4,53	4,51	-0,02	99,59

14.Kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsi əmsalı (DA:KB)	%	1,29	2,20	-0,10	90,51
15.Kreditor borclarının debitor borclarına nisbəti (KB:DB)	%	1,06	0,96	-0,10	120,77
16.Müəssisənin xalis aktivlərində debitor borclarının payı (XA:DB)	əmsal	0,45	0,54	0,09	120,77
17. Borc alınan vəsaitlərin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalı (XA:BK)	əmsal	1,29	1,25	-0,04	96,59
18.Borc kapitalın xüsusi kapitalla nisbəti əmsalı (BK:XK)	əmsal	0,6800	0,6815	+0,0015	100,22
19. Xüsusi kapitalın rentabelliği (XM:XK)x100	%	46,40	55,56	+9,16	119,73
20.Borc kapitalın rentabelliği (XM:BK)x100	%	68,24	81,25	+ 13,29	119,47
21 .Əmək məhsuldarlığı (S:İS)	min man.	30,8	34	+3,2	111,36
22.İşləyənlərin kapitalla silahlanması (XK: İS)	min man.	10	11	+ 1	111,57

Təhlil zamanı zəncirvari yerdəyişmə üsulunda aparılan hesablamalardan görüldüyü kimi borc kapitaldan istifadənin rentabelliği hesabat ilində keçən illə müqayisədə +13,29 faiz = 81,53 faiz - 68,24 faiz artmışdır.

Cədvəl 2

Müəssisədə kapitalın rentabelliyinə təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsi

BKR-nə təsir göstərən amillər	Amillər						BK rentabelliği %-i	Amilin təsiri, %-lə
	$\frac{XM}{S}$	$\frac{S}{DA}$	$\frac{DA}{KB}$	$\frac{KB}{DB}$	$\frac{DB}{XA}$	$\frac{XA}{KB}$		
A	1	2	3	4	5	6	7	8
Göstəricilərin baza kəmiyyətləri	15,06	3,21	2,29	1,06	0,45	1,29	68,24	-
1) Satışın rentabelliğinin dəyişməsi XM/S	18,07	3,21	2,29	1,06	0,45	1,29	81,86	13,62
2) Dövriyyə aktivlərinin dövr sürətinin dəyişməsi S/DA	18,07	3,14	2,29	1,06	0,45	1,29	80,21	-1,65

3) Kreditor borclarının dövriyyə aktivləri ilə örtülməsi əmsalı DA/KB	18,07	3,14	2,20	1,06	0,45	1,29	77,21	-3,01
4) Kreditor və debitor borcları nisbəti əmsalının dəyişilməsi KB/DB	18,07	3,14	2,20	0,96	0,45	1,29	69,88	-7,32
5) Müəssisənin xalis aktivlərində debitor borcların payının dəyişilməsi (DB/XA)	18,07	3,14	2,20	0,96	0,54	1,29	84,40	14,52
6) Borc alınan vəsaitlərin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının dəyişilməsi (XA/BK)	18,07	3,14	2,20	0,96	0,54	1,25	81,53	-2,88

Təhlildən məlum olmuşdur ki, hesabat ilində borc kapitalın rentabelliyyənin keçən ilə nisbətən artmasına (azalmasına) əsas amillərin təsiri bu qədər olmuşdur:

1. Satışın rentabelliyyənin keçən ilə müqayisədə $+3,01$ punkt $= (18,07 \text{ faiz} - 15,06)$ yüksəlməsi nəticəsində borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəni $+13,62$ faiz $= (81,86 \text{ faiz} - 68,24 \text{ faiz})$ artmışdır.

2. Hesabat ilində dövriyyə aktivlərin dövr sürətinin keçən ilə müqayisədə $3,14 - 3,21$ punkt aşağı düşməsi borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyənin $1,65$ faiz $= (80,21 - 81,86)$ faiz azalması ilə nəticələnmişdir.

3. Hesabat ilində kreditor borclarının örtülməsi əmsalının keçən ilə müqayisədə $2,20 - 2,29 = -0,09$ punkt azalması borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyənin $-3,00$ faiz $= (77,21 - 80,21)$ aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

4. Hesabat ilində kreditor borclarının debitor borclara nisbəti əmsalının keçən ilə müqayisədə $-0,10 = (0,96 - 1,06)$ punkt aşağı düşməsi borc kapitalın rentabelliyyənin $-7,33$ faiz $= (69,88 \text{ faiz} - 77,21 \text{ faiz})$ aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdir.

5. Hesabat ilində xalis aktivlərdə debitor borcları payının keçən ilə nisbətən $0,54-0,45=0,09$ punkt azalması borc kapitaldan istifadənin rentabelliyyəsinin $14,52\text{faiz}=(84,40\text{faiz}-69,88\text{faiz})$ artmasını təmin etmişdir.

6. Hesabat ilində borc alman vəsaitin xalis aktivlərlə örtülməsi əmsalının keçən ilə nisbətən $-0,04\text{ punkt}=(1,25-1,29)$ azalması borc kapitalından istifadənin $-2,87\text{ faiz}=(81,53-84,40)$ aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Bütün amillərin təsirinin cəmi $+13,29\text{ faiz olur}=(+13,62)+(-1,65)+(-3,00)+(-7,33)+(+14,52)+(-2,87)$

Deməli hesablamalar düzdür.

NƏTİCƏ

Biznes fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən biri kimi müəyyən maliyyə və digər rəğbətləndirmə vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməlidir. Bunun üçün yaxşı olardı ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi qeydiyyat kataloqu formalaşdırılsın. Burada müəssisələr, onların fəaliyyət strategiyaları və imkanları barədə dəqiq və müfəssəl məlumatlar cəmləndirilsin.

Diqqətdən yayınmamalıdır ki, biznes fəaliyyəti bilavasitə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı olan bir məsələdir. Azərbaycan Respublikasında H.Əliyev tərəfindən əsası qoyulan və Prezident İ.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasət nəticəsində ərzaq təhlükəsizliyi istiqamətində böyük işlər görülmüşdür. Xüsusilə qida və aqrar sahədə fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrə qayğı nəticəsində ərzaq problemi həllini tapmışdır. Növbəti illərdə də sahibkarların iqtisadi təhlükəsizlik modelində yeri və rolu nəzərdən qaçırılmamalıdır. Sahibkarlar arasında onların iqtisadi təhlükəsizliyə verdikləri əməyin dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsi işi aparılmalıdır.

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı tövsiyələri belə qruplaşdırmaq olar:

- sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin stimullaşdırıcı amillərinin daha da gücləndirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin və xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsinin stimullaşdırıcı amillərinin daha da gücləndirilməsi;
- ölkə ərazisində bütün fəaliyyət sahələrində milli sahibkarlığın tarazlı inkişafının təmin edilməsi;
- respublikada istehsal yönümlü sahələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinə daha çox diqqət yetirilməsi və investisiya qoyuluşundan daha səmərəli istifadə olunması;
- Azərbaycanda milli sahibkarlıq fəaliyyətini daha da genişləndirmək məqsədilə rayonlararası servis xidmətinin yaradılması və bazar infrastrukturunun rolunun daha da artırılması;

- sahibkarların müxtəlif risklərlə bağlı uğursuzluqların maliyyələşdirən və həvəsləndirən təminatlı maliyyə təşkilatlarının formalaşması;

- istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə 5 güzəştli və müddətli vergi sisteminin tətbiqinə üstünlük verilməsi;

- respublikada sahibkarlıq strategiyasının vaxtında və tarazlı qaydada həyata keçirilməsi üçün kredit və investisiya qoyuluşunun üstünlüklərindən istifadə olunması.

Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsinə iqtisadi islahatlardan irəli gələn meyar kimi baxmaqla, aşağıdakı problemlərin həllini sürətləndirmək zəruridir:

- gömrük siyasətinin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına xidmət etməsini sürətləndirmək;

- istehsal fəaliyyətini genişləndirən sahibkarlığın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini sürətləndirmək;

- yerli xammalla işləyən emal müəssisələri və xidmət sahələrinin regionlarda inkişafını təmin etmək;

- idxaləvəzedici və ixracyönümlü sahələrin inkişafı üçün məhsul istehsal və ixrac edən sahibkarlıq subyektlərinə dövlət tərəfindən texniki və maliyyə yardımının mexanizmi təkmilləşdirilməli, bu, məqsədlə beynəlxalq praktikada geniş tətbiq olunan İxracə Yardım Fondu yaradılmalıdır;

- sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaqda vergilərin stimullaşdırıcı rolu lazımcə dəyərləndirilməli, sahibkarlıq subyektlərinin vergi yükünün azaldılması istiqamətində dövlət tənzimləmə siyasəti aparılmalıdır;

- xarici kapital bankları da daxil olmaqla, bütün kommərsiya bankları ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyət kəsb edən istehsalyönümlü layihələrin işlənilib hazırlanmasında iştirak etməlidir.

İqtisadi inkişafəla bağlı investisiya potensialından istifadə prosesində aşağıdakı prioritet istiqamətlərin əsaslandırılması xüsusilə zəruridir:

- perspektivli texnologiyaların mənimsənilməsi və innovasiyası əsasında əsas kapitalın aktiv hissəsinin yeniləşdirilməsi;

- səmərəli iqtisadi artımı təmin edən spesifik resursların («insan kapitalı», informatika, sahibkarlıq) keyfiyyətə təkmilləşdirilməsi;
- elmi-texniki inkişafa nail olunması və onun nəticələrinin texnoloji cəhətdən mənimsənilməsinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın səmərəli təkrar istehsalı, sosial-iqtisadi, sahə və sahələrarası strukturunun formalaşması;
- yerli istehsaldan olan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının təmin edilməsi;
- dövlət innovasiya siyasətinin istiqamətlərinin və prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması;
- innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- elmi-texniki kooperasiya və innovasiya fəaliyyəti sahəsində xarici əlaqələrin inkişafı;
- vençur fondlarının (habelə xarici vençur təşkilatlarının iştirakı ilə) təşkili, biznes-inkubatorlar, texnoparklar, innovasiya-texniki mərkəzlər şəbəkəsinin yaradılması və genişləndirilməsi və s.;
- milli iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə özəl sektorun maddi texniki bazasını gücləndirərək ixracat potensialının artırılması siyasətinə üstünlük verilməsi;
- ölkə sahibkarlarının maraqlarını qorumaq üçün proteksionizm siyasətini daha da fəallaşdırmaq;
- özəl sektorun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsini təmin edən institusional strukturu inkişaf etdirilməsi;
- lizinq, sığorta, informasiya xidmətləri şəbəkəsinin formalaşdırılması sahəsində tədbirlərin genişləndirilməsi;
- bank sistemində rəqabət mühitinin gücləndirilməsi, ixtisaslaşdırılmış bankların, o cümlədən mikrokreditlər üzrə regional bankların təşkilinin məqsədəuyğunluğu;
- regionlarda mövcud nəqliyyat infrastrukturalarının modernləşdirilməsinin və yenilərinin yaradılmasının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi.

Əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılmasında sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun artırılması üzrə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- istehsal yönümlü (məhsul və xidmət istehsalı, elmi-texniki fəaliyyət və s. sahələrdə) sahibkarlığa əlverişli şərait yaradılması;

- sahibkarlıq fəaliyyətini, xüsusilə kiçik mexanizmləri, kiçik sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi ilə məşğul olan dövlət qeyri-bank qurumlarının inkişaf etdirilməsi;

- respublikanın ərazisində fəaliyyət göstərən sahibkarların müvafiq qanunvericilik aktları ilə təmin edilməsi;

- sahibkarlığın inkişafına xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi mexanizminin işlənib hazırlanması;

- sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar pul-kredit siyasətinin çevikləşdirilməsi;

- Azərbaycan sahibkarları ilə xarici ölkə sahibkarlarının təcrübə mübadiləsinin təşkil edilməsi;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi inkişaf istiqaməti nəzərə alınmaqla, müxtəlif sahələr üzrə investisiya layihələri hazırlanmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi və\ xarici investorların fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- xarici investorlar üçün beynəlxalq və milli standartlara uyğun hüquqi-normativ bazanın yaradılması;

- xarici və yerli iş adamlarının fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması;

- beynəlxalq maliyyə qurumları və təşkilatları ilə investisiya qoyuluşu sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi;

- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini əhatə edən investisiya layihələrinin hazırlanması və onlara dövlət təminatının verilməsi

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 1995
2. Azərbaycan Respublikasının “Kənd təsərrüfatları haqqında” qanunu. Bakı 1992
3. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu. Bakı 1992
4. Azərbaycan Respublikasının “Mülkiyyət haqqında” qanunu
5. Azərbaycan Respublikasının “Torpaq islahatları haqqında” qanunu 1996
6. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, 22 mart 1989 il. Azərbaycan qəzeti
7. Azərbaycanın milli hesabları 1990-1995 və 1995-2004 illərdə Statistik məcmuə. Bakı 2006
8. Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” qanunu, Bakı 2004
9. Azərbaycan respublikasının “Auditor xidməti haqqında” qanunu, Bakı 1994
10. “Azərbaycanın milli audit standartları” Azərbaycan respublikasının Auditorlar Palatası Şurasının qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2004
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. (2004-2008 illər) 11 fevral 2004-cü il tarixli sərəncamı
12. Azərbaycan respublikası regionlarının 2003-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli sərəncamı
13. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı
14. Azərbaycan Kənd təsərrüfatı – 2013 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2013

- 15.Səbzəliyev S.M. Mühasibat (malıyyə) hesabatı. Bakı 2003 il
- 16.S.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev “İdarəetmə uçotu” Bakı 2014
- 17.Rzayev R.Q. “Mühasibat uçotu və audit”. Dərslik, Bakı 2008. M.
- 18.Quliyev V., Fətullayev R., Kərimov A. “beynəlxalq uçot və hesabata giriş”. Bakı 2011 il
- 19.Mahmudov İ.M., Zeynalov T.S., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Bakı 2010 il
- 20.Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Bakı 2009 il
- 21.Namazova C.B., Kazımov R.N. “Praktiki audit”. Dərslik 2012
- 22.Namazova C.B., Hacıyev F.S. “Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil”. Bakı 2005, dərs vəsaiti
- 23.Namazova C.B. “Audit”. Dərslik, Bakı, 2012 il
- 24.Namazova C .B. İnvestisiya qoyuluşlarının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2012, monoqrafiya
- 25.Novruzova V.T. “Audit” Bakı 2001 il, dərs vəsaiti
- 26.Namazova C.B. “İnvestisiyalar”, Bakı 2014 il
- 27.İ.M.Abbasov “Audit”, dərslik
- 28.Abbasov A.B. Biznesin əsasları, Bakı 2005
- 29.Abbasov A.P. Sosial bazar iqtisadiyyatı. Bakı 1998
- 30.Əliyeva Ş.T. Kiçik və orta biznesin inkişafı və məşğulluq problemləri. Bakı, Elm, 2006 il
- 31.İbrahimov İ.N. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı 2007 il
- 32.İbrahimov İ.N. Sahibkarlığın fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı 2010
- 33.Gənciyev Y.Ə., Novruzov N.A., Məmmədov M.A. Sahibkarlığın əsasları. Bakı, Elm. 1999
- 34.Niftəliyev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı 2002 il
- 35.Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı “Elm” 2004
- 36.Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı 204

- 37.Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatı. “Bakı Elm və Təhsil”.
2009 il
- 38.Ataqişiyev M.C. Süleymanov Q.S. Abdullayev F.F. İnvestisiya layihələrinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri. Bakı “Elm” 2008 il
- 39.Balayev R.Ə., Urbanizasiya: səhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemləri. Bakı 2007
- 40.İsgəndərov R.Ə. Müəssisənin maliyyəsi. Bakı 2007 il
- 41.Гончаренко Л.П. Менеджмент инвестиций и инноваций. Москва 2009
- 42.Елиферов В.Г., Репин В.В. Бизнес-процессы: регламентация и управление. Москва 2009 год
- 43.Лахматина Н.И. Инвестиционная стратегия предприятия. Москва 2006
- 44.Лапуста М.Г. Старостин И.С. Малое предпринимательство. Москва 2002
- 45.Экономика и финансы рыночного хозяйства. Редактор В.М.Радионова. Москва 2009 год
- 46.www.economy.gov.az
- 47.www.aqrolizing.info
- 48.www.stat.gov.az

